

EKONOMSKI ODNOSI NA POSJEDIMA ROGOVSKOG SAMOSTANA U XV I XVI STOLJEĆU

Tomislav Raukar

Razvitak agrarnih odnosa na području mletačke Dalmacije u XV i XVI st. nije dosad bio predmet intenzivnijeg historiografskog istraživanja, iako je njihovo poznavanje važno za razumijevanje promjena u agrarnim odnosima i klasnih sukoba u agraru na području Dalmacije u XVII i XVIII stoljeću. U okviru dosadašnjeg istraživanja agrarnih odnosa na području mletačke Dalmacije gotovo nikakva pažnja nije obraćena studiju agrarnih i općenito ekonomskih odnosa na samostanskim posjedima, iako su zadarski samostani sv. Marije i sv. Krševana, te pašmanski samostan sv. Kuzme i Damjana (Rogovski samostan) bili najjači zemljišni vlasnici na zadarskom teritoriju, a bez poznavanja ekonomske strukture na samostanskim posjedima teško je u cjelini stvarati zaključke o dalmatinskoj, a napose zadarskoj, agrarnoj problematici.

Jedan od prvih istraživača prošlosti Rogovskog samostana, L. Jelić, obradio je u raspravi »Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju« i neke elemente ekonomskih odnosa na rogovskim posjedima.¹ Usprkos metodološkim slabostima, ta je rasprava i danas jedini iscrpan prikaz povijesnog razvitka Rogovskog samostana u hrvatskoj historiografiji, kojoj je osobitu vrijednost dao autorov znatan interes za proučavanje samostanske ekonomije. Iako Jelić nije obradio ekonomske odnose na rogovskim posjedima u cjelini, ne osvrnuvši se uopće na njihovu osnovu, na agrarne odnose, ipak su podaci o samostanskim prihodima (XV—XVII st.) važni i današnjem istraživaču.

I. Ostojić je u vrlo opsežnom radu »Benediktinci u Hrvatskoj« opisao i razvitak Rogovskog samostana, dodirnuvši i neke gospodarske elemente.² Njegov prikaz samostanskog gospodarstva vrlo je sažet, ali je ipak korisno informativan.

Sovjetski povjesničar M. M. Frejdenberg, u referatu »Dalmatinsko selo u sferi utjecaja grada u XIII—XIV stoljeću«, primijenio je svoja istraživanja o agrarnim odnosima na zadarskom području u XIII i XIV st. na razvitak zadarskog samostana sv. Krševana i pašmanskog samostana sv. Kuzme i Damjana.³ Autor je s pravom upozorio na razliku između dva oblika agrarnih odnosa na području zadarskog distrikta (težaština, kmetstvo), ali neki nje-

¹ Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, NS 3/1898, 33—126.

² I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj II, Split 1964, 215—34.

³ »Tezisy dokladov i soobščeniij vos'moj (moskovskoj) sessii simpoziuma po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy«, Moskva 1965, 16—19.

govi zaključci, i to upravo o ekonomskim obilježjima na rogovskim posjedima, bit će nužno dopunjeni budućim istraživanjima.

Time je iscrpljen pregled literature o Rogovskom samostanu. Na ekonomski razvitak drugih zadarskih samostana odnosi se svega nekoliko radova.

Prikazujući razvitak »Samostana svete Marije u Zadru od njegova osnutka do danas«, E. Peričić je istaknuo, kao jedan od svojih ciljeva, i analizu samostanske ekonomije.⁴ Iako u autorovu opisu ekonomskog razvitka samostana sv. Marije ima nedostataka, ipak taj prikaz, u dijelu koji se odnosi na razdoblje od XV do XVIII st., označava korak naprijed, jer je prvi upozorio na važnost sačuvanih računskih knjiga, kao izvora za studij samostanskih prihoda i rashoda. Podaci iz računskih knjiga koje autor donosi vrlo su zanimljivi (na primjer, o prodaji samostanskog vina u XVII st.), pa bi autor bio mnogo korisnije postupio da je više pažnje obratio upravo toj vrsti izvora za gospodarski razvitak samostana sv. Marije.

Historiografski interes za ekonomski razvitak zadarskog samostana sv. Krševana, koji je na zadarskom teritoriju imao znatan zemljišni posjed, još je skromniji. N. Čolak je u posebnoj raspravi opisao odnos zadarskih ribara prema samostanu sv. Krševana u XVI st.,⁵ ali sistem samostanske ekonomije nije uopće istražen, usprkos bogatoj arhivskoj građi tog samostana koja se čuva u Historijskom arhivu u Zadru.

U posljednjoj grupi navodim radove koji se ne odnose izravno na razvitak samostanskog posjeda, nego općenito na razvitak mletačke Dalmacije, pa su po tome važni i za studij samostanske ekonomije u XV i XVI stoljeću.

Prikaz agrarnog razvitka na području mletačke Dalmacije u XV i XVI st. u Historiji naroda Jugoslavije II toliko je sažet i ograničen na nekoliko nedovoljno preciznih odlomaka, da najbolje odražava dosadašnje historiografske rezultate u istraživanju tog problema, što je, dakako, rezultat vrlo skromnih istraživačkih radova u dalmatinskim arhivima.⁶

Rad I. Grgića, »Buntovni pokret dalmatinskih težaka 1736/1740. godine«,⁷ označava napredak u studiju dalmatinske agrarne povijesti. Autor je težište postavio na kulminaciju u procesu zaoštavanja klasnih odnosa u dalmatinskom agraru, na pokret 1736—40, ali nije dovoljno pažnje obratio razvitku tog procesa, osobito zbivanjima u XV i XVI st., iako je dobro upozorio na njegova temeljna obilježja.

Iako je M. Šunjčić u radu »Dalmacija u XV stoljeću« iscrpno obradio mnoga pitanja u razvitku Dalmacije u prvom stoljeću mletačke vlasti, osobito mletačku upravnu strukturu, najmanje pažnje je obratio gospodarskom i agrarnom razvitku.⁸ Nasuprot tome, donosi korisne podatke o upravnoj organizaciji na dalmatinskom selu u XV stoljeću.

Na kraju ovog pregleda literature valja spomenuti i radnju M. Barade, »Starohrvatska seoska zajednica«.⁹ Iako je autor tražio u Zadarskom kata-

⁴ Radovi Instituta JAZU u Zadru 13—14, Zadar 1967, 9—61.

⁵ N. Čolak, Otpor ribara zadarskog otočja u XVI st. protiv obaveza samostanu sv. Krševana u Zadru, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku IV—V, Dubrovnik 1956, 503—26.

⁶ Historija naroda Jugoslavije II, Zagreb 1958, 271—72.

⁷ Radovi Instituta JAZU u Zadru 6—7, Zadar 1960, 551—603.

⁸ M. Šunjčić, Dalmacija u XV stoljeću, Sarajevo 1967.

⁹ M. Barada, Starohrvatska seoska zajednica, Zagreb 1957.

stiku i Novigradskom zborniku u prvom redu »prežitke« ranosrednjovjekovnog uređenja na hrvatskom selu, a nije ih upotrijebio kao izvor za agrarne odnose u XV i XVI st., ipak su mnogi rezultati u toj radnji, usprkos nedoručenoj strukturi rada u cjelini, dragocjeni upravo za studij agrarnog razvitka na zadarskom teritoriju i za poznavanje gospodarske strukture sela u XV i XVI stoljeću.

Taj, s obzirom na važnost problema, skromni historiografski pregled najbolje svjedoči da je gospodarski sistem, osobito agrarni odnosi, na posjedima zadarskih samostana u XV i XVI st. gotovo sasvim zanemareno područje u hrvatskoj historiografiji. Dijelom su tome uzrok i stvarne teškoće, u prvom redu neobjelodanjenost izvorne građe, ponešto i njezina fragmentarnost, ali je to, u stvari, samo odraz općenitog pomanjkanja interesa za studij gospodarskog razvitka mletačke Dalmacije u našoj historiografiji.

Studij samostanskih gospodarstava u XV i XVI st. otvara više problema: u središtu je, uz razvitak agrarnih odnosa, sistem funkcioniranja velikog posjeda, kakav je bio samostanski, i njegova ekonomska struktura, proizvodnost i povezanost s tržištem. Oskudno sačuvana izvorna građa ne omogućuje potpuno rješavanje svih problema, ali njezina analiza ipak rezultira zaključcima koji su važni za poznavanje gospodarskog razvitka mletačke Dalmacije u tom razdoblju.

Ovaj tekst rađen je najvećim dijelom na temelju neobjelodanjene i dosad neupotrijebljene arhivske građe koja se čuva u Historijskom arhivu u Zadru, ali budući da su arhivska istraživanja još u toku valja ga shvatiti kao uvod u studij gospodarske, a napose agrarne, povijesti na zadarskom području u XV i XVI stoljeću.

I

Iako nisu poznati niti donekle točni podaci o veličini zemljišnog posjeda zadarskih samostana u kasnom srednjem vijeku, ipak se s mnogo vjerojatnosti može pretpostaviti da je najveći bio upravo posjed samostana sv. Kuzme i Damjana, odnosno Rogovskog samostana. Razvitak zemljišnog posjeda Rogovskog samostana od XI st. dalje nije moguće pratiti u svim pojedinostima, osobito dok se iscrpno, paleografski, diplomatički i povijesno, ne analizira samostanski kartular, Policorion, ali je sigurno da se prvobitna jezgra samostanskih posjeda nalazila u bližem biogradskom zaleđu. Posjedi, spomenuti u Policorionu, upućuju u glavnim obrisima na opseg samostanskih posjeda na području zadarskog distrikta i na susjednom hrvatskom teritoriju u trenutku sastavljanja kartulara (posljednja četvrtina XIV st.). Borba Rogovskog samostana za zemljišni posjed sa susjednim Vranskim prioratom (do početka XV st.) odražava se u temeljnoj namjeni Policoriona: kartular uopće ne spominje iscrpnije otočni dio samostanskih posjeda, niti se obazire na ekonomske odnose, nego nastoji dokazati samostansko pravo nad teritorijem u zaleđu Biograda.

Najveći dio samostanskih posjeda nalazio se, prema Policorionu (potkraj XIV st.), u bližoj okolici Biograda i u njegovu zaleđu, sjeverozapadno od Vranskog jezera. Tu su bila najvažnija središta samostanskih posjeda: Rogovo,

Vrbica, Bubnjani i Gorica, ali je samostan posjedovao zemljišta i na drugim mjestima (okolica Zadra). Otočni dio samostanskih posjeda nalazio se na Pašmanu (Tkon; Pašman), a do god. 1324. samostan je posjedovao i otok Žirje.¹⁰ Samostanski posjedi na otoku Pašmanu u tom razdoblju nisu točnije poznati, jer nije sačuvan njihov popis, a nije sigurno je li takav popis uopće postojao u razdoblju kad nastaje Policorion. U jeku najžešćih sukoba između samostana i pašmanskih seljaka (prva polovica XVIII st.) samostanci nisu mogli dokumentima dokazati vlasništvo nad dijelom zemljišta (šume, pašnjaci) na Pašmanu, napose u okolici Tkona, nego su se pozivali jedino na oštećenu i nejasnu ispravu iz 1215,¹¹ nazivajući je pri tom katastikom.¹² Popisi samostanskih posjeda na Pašmanu pojavljuju se, čini se, tek nakon prvih oštih sukoba sa pašmanskim težacima oko novoiskršena zemljišta u početku XVIII stoljeća.¹³ Prema podacima iz zadarskih notara XIV i XV st. vidi se da je Rogovski samostan posjedovao mnogo zemljišta u okolici Tkona: tu je bila glavna samostanskih posjeda na Pašmanu, ali je samostan u tom razdoblju imao posjede, osim u Tkonu, i na nekim drugim mjestima na otoku, na primjer u samom Pašmanu, jer samostan god. 1384. daje u zakup »redditus et introitus villarum Pischimani et Detchum« (Tkon).¹⁴

Potkraj XIV st. Rogovski samostan je vodio oštre sukobe sa susjednim Vranskim prioratom za granične posjede. Prema ispravi zadarskog kaptola iz god. 1397., vranski kaštelan je pokušao (15. XII iste godine) bespravno prisvojiti samostansko zemljište u Vrbici, ali je naišao na otpor rogovskog opata Frederika koji je uhvatio ljude vranskog kaštelana, zaprijetivši im da ne smiju povrijediti njegovo pravo na to zemljište, »cum predicta villa Verbiçe et alie possessiones ibidem circumstantes sint, pertineant et spectant pleno iure ad dictum monasterium.«¹⁵ Da su samostanski posjedi u tom razdoblju pretrpjeli znatne štete vidi se i iz isprave kralja Žigmunda od 16. IV 1401. kojom oslobađa Rogovski samostan od podavanja za uzdržavanje vojske, jer je samostan »per condam Johannem de Palysna priorem Aurane et ipsius complices, nostre sacre corone notorii infideles, per quamplurimas concremaciones et diversas derobaciones finali desolacionis exterminio concussum fuerat.«¹⁶ U tom razdoblju Rogovski samostan je izgubio dio zemalja koje su graničile s Vranskim prioratom. Nakon priznavanja mletačke vlasti (1409), predstavnici zadarske komune zatražili su od dužda da se Rogovskom samostanu vrate zemljišta koja je samostanu oduzeo vranski kaštelan, ali dužd nije ispunio taj zahtjev.¹⁷

¹⁰ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike I*, MSHSM 1, Zagreb 1868, 351—59.

¹¹ *Miscellanea I*, Zadar 1949, 7.

¹² *Historijski arhiv u Zadru* (dalje: HAZ), *Spisi samostana sv. Kuzme i Damjana* (dalje: SSKD), br. 203: »Documenti sulle rendite ed aggravati dell'Abbazia di Rogovo ed affitanza dei beni« (rukopisni sastavak iz druge polovice XVIII st.), fol. 1vo.

¹³ *Miscellanea I*, 62—64 (popis iz god. 1705).

¹⁴ HAZ, *Spisi zadarskih notara* (dalje: SZN), *Articutius de Riuignano*, B. I, F. I, fol. 100 a^{vo}. 1. IX 1384.

¹⁵ HAZ, SSKD, br. 132, god. 1397.

¹⁶ F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV st.*, *Starine JA* 39, Zagreb 1938, 161—2.

¹⁷ Ljubić, *Listine VI*, Zagreb 1878, 10.

Iako iz sačuvanih izvora nije poznato ni o kojim zemljama je bila riječ, niti jesu li zadarska komuna i Rogovski samostan obnovili taj zahtjev, najvjerojatnije su te zemlje, zajedno s ostalim posjedima Vranskog priorata, prešle u vlasništvo mletačke komore u Zadru, kao posjedi vranskog kastruma.¹⁸

Opseg posjeda Rogovskog samostana na terrafermi, dakle na kopnenom dijelu zadarskog teritorija, nije više u toku XV st. doživio bitnijih promjena. Rogovski posjedi graničili su otada na sjeveroistočnom dijelu s posjedima vranskog kastruma na području Vranskog blata, kanalom koji se u izvorima XV st. naziva »potoch« ili mnogo češće »fossatum magnum«, koji je tekao Vranskim blatom od sjeverozapada prema jugoistoku i ulijevao se u Vransko jezero. Jugoistočni dio rogovskih posjeda graničio je s posjedima vranskog kastruma crtom koja je otprilike tekla od sjeverozapadne obale Vranskog jezera do Zablaca (kod današnjih Pakoštana) koje je pripadalo vranskom kastrumu.¹⁹ Manje se zna o sjeverozapadnoj granici rogovskih posjeda u XV stoljeću. Gorica je u XV i XVI st. pripadala Rogovskom samostanu, a Hrašćane (Raštane) vranskom kastrumu.²⁰ Podvršje (Poduersie) je u XIV st. pripadalo Rogovskom samostanu, ali to nije sigurno i za XV stoljeće. Opisani posjedi Rogovskog samostana na terrafermi nalazili su se na području koje je imalo oblik nepravilna četverokuta, sa stranicama otprilike 3 x 10 km, usporo s morskom obalom. Posve je razumljivo da tako veliku površinu ne smijemo izjednačiti sa samostanskim zemljišnim posjedom. Prije svega, znatan dio zemljišta bio je krševit i močvaran, pa je samo dijelom bio prikladan za obrađivanje. Osim toga, samostanski posjed na tom području nije bio cjelovit: uz zemljišta Rogovskog samostana tu su se nalazili i posjedi drugih vlasnika, uglavnom zadarskih građana.

Dok je posjed Rogovskog samostana u XV i u prvoj polovici XVI st. uglavnom sačuvao svoj opseg, znatnije promjene donijeli su tek turski ratovi u XVI st., osobito Ciparski rat (1570—73). Iako su turski prodori na području zadarskog distrikta nanosili znatne štete već u toku druge polovice XV st., ipak razdoblje temeljitog pustošenja, koje je rezultiralo ekonomskim propadanjem čitava zadarskog teritorija, počinje tek od mletačko-turskog rata 1499—1503. U toku prve polovice XVI st. mnoga sela u zadarskom distriktu bila su napuštena, kao i velike površine obrađiva zemljišta, osobito nakon mletačko-turskog rata 1537—40, kad su Turci zauzeli Nadin i Vranu, važna uporišta u susjedstvu rogovskih posjeda. Taj proces pustošenja zadarskog teritorija zahvatio je i posjede Rogovskog samostana. Iako samostan nije za mletačko-turskog rata 1537—40. izgubio zemljišta, posjedi su u gospodarskom pogledu bili upropašteni. Tek oko sredine XVI st. sve su izrazitija nastojanja za ponovnim naseljavanjem napuštenih sela i obnavljanjem samostanske poljoprivrede, u čemu se isticao rogovski opat Montemerlus de Montemerlo.²¹

¹⁸ S. Antoljak, Zadarski katastik 15. stoljeća (dalje: ZK), Starine JA 42, Zagreb 1949, 389—90.

¹⁹ ZK, 390.

²⁰ ZK, 389.

²¹ Prema Jeliću, n. dj., 69, rogovski opat o. 1560—o. 1602, ali sam opat u svom Izvještaju o prihodima i rashodima samostana sv. Kuzme i Damjana od 24. X 1564. (HAZ, SSKD, br. 203, fol. 42°—48°; dalje: Izvještaj) ističe da je preuzeo opatiju g. 1540 (fol 45vo).

U svom zanimljivom izvještaju, koji prilično vjerno odražava sistem funkcioniranja samostanskih posjeda, u sredini XVI st., opat Montemerlus ističe da su samostanski posjedi, u trenutku kad je kao komendatar preuzeo opatiju (prema samom Montemerlu god. 1540), bili zakupljeni za svega 50 dukata, jer je čitavo područje bilo opustošeno turskim ratovima, a sami posjedi graničili s turskim Nadinom i Vranom, i da je ponovo naselio seljake u Filipjakovu, Gorici i Bubnjanima.²² Montemerlov uspjeh bio je kratkotrajan, jer je Rogovski samostan u toku Ciparskog rata izgubio gotovo sve posjede na terrafermi. Ciparskim ratom ustanovljena je nova mletačko-turska granica koja je na području nekadašnjih samostanskih posjeda tekla crtom Zemunik — Podvršlje — Krmčine — Turanj — Filipjakov — Vrbica — Poškaljina — Zablacé — Pakoštane — Vrana.²³ Samostan je na taj način izgubio Goricu, Rogovo, Bubnjane i Vrbicu, dok je Filipjakov, donedavna sastavni dio Rogova, bio napušten.²⁴ Težište samostanskih posjeda prenosi se od tog doba na otok Pašman.

II

Ekonomska osnova Rogovskog samostana sastojala se u prvom redu od prostranog zemljišnog posjeda na Pašmanu i u biogradskom zaleđu, ali je samostan posjedovao manje komade zemljišta i kuće u Zadru, zatim mlinove i solane. Već najstariji sačuvani svesci zadarskih notara (potkraj XIII st.) sadrže podatke o rogovskim nekretninama u Zadru,²⁵ ali prihod od zakupa tog zemljišta nije bio osobito velik. Opat Montemerlus ističe g. 1564. da samostan u ime čitava zakupa za kuće u Zadru i za vrtove u varoši dobiva godišnje svega 123 libre i 10 solda.²⁶

Važniji je bio prihod od samostanskih solana koje su se uglavnom nalazile oko Biograda. Na zadarskom području sol se proizvodila već u ranom srednjem vijeku, ali prvi sačuvani podatak o solanama na posjedima Rogovskog samostana potječe tek iz kraja XIII stoljeća. God. 1291. zadarski građanin Luka Maniveteris uzima u zakup od rogovskog opata Kuzme solane kod Biograda.^{26a} O obrađivanju rogovskih solana ima dosta podataka iz XIV stoljeća. God. 1318. četvorica samostanskih seljaka sklapaju sporazum s kmetom Kose Saladina o zajedničkom obrađivanju rogovskih solana kod Biograda koje im je samostan dao na obrađivanje »ad octauam partem«, dakle iz kojih su dobivali 1/8 soli,²⁷ dok 1362. samostanski kmet Martin Bogdanov iz Rogova prodaje Ivanu Dragovanovu iz Rogova četvrtinu svojih prava »de vna salina, posita ad Belgrad in loco uocato Boxana« (Bošana, uvala sjeverno od Biograda) i to »saluis

²² Izvještaj, fol. 45°.

²³ S. M. Traljić, Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIX stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru 11—12, Zadar 1965, 213—14.

²⁴ G. Novak, Commissiones et relationes venetae IV, MSHSM 47, Zagreb 1964, 372.

²⁵ M. Zjačić, Spisi zadarskih bilježnika I, Zadar 1959, 129—30.

²⁶ Izvještaj, fol. 42°.

^{26a} T. Smičiklas, Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije VII, 27—31.

²⁷ M. Zjačić—J. Stipišić, Spisi zadarskih bilježnika II, Zadar 1969, 184.

tamen iuribus dicti monasterii de Rogoua«, dakle čuvajući samostansko vlasništvo i pravo na rentu.²⁸ Iz tog ugovora doznajemo da te rogovske solane »sunt certorum consorcium et conuicinorum de Rogoua«, odnosno da su ih obrađivali samostanski kmetovi, kojima je to bila sporedna djelatnost i dodatni izvor prihoda.

O opsegu proizvodnje soli na samostanskim solanama nema, na žalost, nikavih podataka u izvorima, pa se ne može utvrditi koliki je bio samostanski prihod od soli i u kolikom je omjeru samostanska sol bila namijenjena tržištu. Sačuvani podaci iz zadarskih notarskih spisa dopuštaju, ipak, zaključak da je već potkraj XIV st. samostanska proizvodnja soli bila vrlo skromna i to s obzirom na činjenicu da su se rogovske solane uglavnom nalazile u neposrednoj okolini Biograda i da je to područje u doba političkih borbi nakon Ludovikove smrti (1382) bilo izloženo stalnim ratnim sukobima i pustošenjima. To potvrđuje i rogovski opat Frederik de Georgijs kad u notarskom instrumentu od 15. VI 1387. ističe da kupuje 1000 modija soli od Nikole de Matafarisa »ex urgenti et euidenti causa, videlicet, *causa succurrendi inopie villanorum dicti monasterij, nouiter derobatorum*«,^{28a} iz čega jasno proizlazi da je samostanski posjed u sredini 80-ih god. XIV st. bio opustošen i da su solane bile neobrađene. U toku XV st., nakon uspostave mletačke vlasti, mirnije političke prilike omogućavale su sređivanje odnosa u zadarskom agraru općenito, pa i na rogovskim posjedima, ali se ne zna jesu li obnovljene i samostanske solane. Samostan je težio za obnavljanjem proizvodnje soli na svojim posjedima, pa je u ugovorima o zakupu samostanskih posjeda bilo izričito rečeno da zakupnik može dio samostanskih prihoda potrošiti »pro [...] reparatione salinarum«,^{28b} ali budući da iz XV st. nije sačuvan nijedan podatak o proizvodnji soli na rogovskim posjedima, čini se da su ti pokušaji ostali bez znatnijih rezultata, a od kraja XV st., zbog turskih ratova, više nisu postojali uvjeti za njihovu obnovu. Zbog toga opat Montemerlus, u svom izvještaju iz 1564, uopće ne spominje solane u popisu samostanskih posjeda, niti sol među rogovskim proizvodima.

Važan element srednjovjekovnog gospodarstva bili su mlinovi, pa je i Rogovski samostan posjedovao mlinove na otoku Pašmanu i na kopnenom dijelu posjeda. God. 1488. na rogovskim posjedima bilo je 5 mlinova za ulje (2 u Filipjakovu, po jedan u Bubnjanima, Vrbici i Tkonu).²⁹ U sredini XVI st. samostan je posjedovao mlin za žito u Vrbici, od kojega je dobivao zakup (livel) u naturi (200 libara svinjskog mesa godišnje) i u kojem je smio besplatno mljeti 3 stara žita mjesečno, te mlin za ulje u Tkonu od kojega je

²⁸ Smičiklas, n. dj., XIII, Zagreb 1915, 214—15.

^{28a} HAZ, SZN, A. de Riuignano, B. I, F. III/1, 15. VI 1387.

^{28b} HAZ, SZN, Simon Damiani, B. II, F. III/3, 4. IV 1447: u poslovnom obračunu između rogovskog komendatara Polidora Foscarija i zakupnika rogovskih prihoda, Macola de Galelis, nakon isteka prve godine zakupa (1. IV 1446. — 31. III 1447), ističe se da je zakupnik vlastitim sredstvima »salinas, fossos et domos reparari et aptari fecerit«, pa mu opatov opunomoćenik priznaje, dakle odbija od zakupne svote, 230 libara i 19 solda. Valja napomenuti da Macol de Galelis nije potrošio taj iznos samo na obnovu solana, nego i na kanale i mlin u Vrbici, pa nije točnije poznato koliko je stvarno uloženo 1446—47. u obnovu rogovskih solana.

²⁹ HAZ, SZN, Johannes de Salodio, B. III, F. III/8, fol. 1°—7°: »Instrumenta locationis Abbatie de Rogouo cum pluribus modis et conditionibus in illa contentis«, 27. IX 1488.

dobivao također zakup u naturi (na svakih 60 kvarta samljevenih maslina 8 libara ulja).³⁰ Osim tih mlinova koji su bili izravno samostansko vlasništvo, samostan je imao pravo na rentu od mlinova koji su bili podignuti na njegovu zemljištu, a nisu bili njegovo vlasništvo. God. 1386. Dmina iz Zadra prodaje Kolanu de Fanfogna polovicu svog mlina u Gorici, na zemljištu Rogovskog samostana, ali uz čuvanje samostanskog prava na 1/4 prihoda od mlina godišnje, u ime naknade za upotrebu samostanskog zemljišta.^{30a}

Težište samostanskog posjeda bilo je, kako je istaknuto, na zemljišnom vlasništvu. S obzirom na vrstu zemljišta i uz to povezan oblik agrarnih odnosa posjedi na kopnenom dijelu razlikovali su se od otočnog dijela posjeda. Krševito tlo na otoku Pašmanu, s plodnijim padinama uz obalu (okolica Tkona, Pašmana), ali u cjelini s malo plodna zemljišta, nije bilo prikladno za gajenje žitarica u većim količinama, pa se tu pretežno gajila vinova loza i maslina. Na kopnenom dijelu posjeda prevladavale su oranice, osobito na području koje je graničilo s posjedima vranskog kastruma, ali je i na tom zemljištu bilo i vinograda i maslinika. Samostanski posjed na terrafermi nije bio u cjelini obradiv, jer je područje oko Vrbice bilo močvarno, ali je samostan usprkos tome tu posjedovao znatne površine obradiva zemljišta. O površini rogovskih posjeda na terrafermi nema, na žalost, točnijih podataka. Opat Montemerlus ističe g. 1564. da samostan posjeduje 2 ždrijeba. »a Poderiza« (lokalitet nepoznat!) i 2 ždrijeba u Veterinićima,³¹ ali za Bubnjane ili Goricu ne daje nikakvih podataka. Usprkos tome, čini se da smijemo pretpostaviti da količina zemlje u Rogovu ili Bubnjanima nije bila bitnije manja od one u selima vranskog kastruma, dakle između 20 i 30 ždrijebova. Na takvu pretpostavku upućuje i razvijena trgovina samostanskim žitom od XIV do XVI stoljeća.

Samostanski posjed na terrafermi, koji se od Gorice do Vranskog jezera protezao u dužini od gotovo desetak kilometara, ne smijemo, kako sam već naglasio, zamišljati kao cjelovit i neprekinut. Na tom području gdje se nalazila glavnina samostanskih posjeda, vlasnička struktura je bila, kao i na čitavu zadarskom teritoriju, složena, pa su i najvažnija samostanska sela (Rogovo, Vrbica) bila samo dijelom u vlasništvu Rogovskog samostana. God. 1424. Miren Gavrančić prodaje zadarskom trgovcu (draparius) Zaninu 12 gonjaja obradiva zemljišta sa 126 maslina u Rogovu,³² a u jednom ugovoru iz 1426. spominje se posjed od 50 gonjaja zemljišta u Vrbici, vlasništvo Zanice, žene Filipa de Raduchis.³³ U okolici Biograda, gdje je Rogovski samostan imao mnogo zemalja, bilo je mnogo posjeda zadarskih građana: g. 1411. Jakov

³⁰ Izvještaj, fol. 42°.

^{30a} HAZ, SZN, Raymundus de Modiis, B. I, F. I, fol. 144vo, 2. IX 1386: »saluis semper juribus dicti monasterij de Rogoua in proprietate terrenj super quo positus est dictum molendinum, et quarta parte omnium frugum et reddituum dicti molendini dicto monasterio de Rogoua annuatim reddenda per illum qui possidet molendinum«.

³¹ Izvještaj, fol. 42°. Selo Veterinići (Veterinci) nalazilo se između Hrašćana, Jošana, Gorice, Lišana i Bubnjana (HAZ, SZN, Gregorius de Bosco, B. II, F. II/4, 23. VI 1477).

³² HAZ, SZN, Theodorus de Prandino, B. III, F. IV, fol. 76°, 21. XI 1424.

³³ Isti, B. III, F. IV, fol. 257°, 2. X 1426.

de Raduco daje ad pastinandum dvadesetčetvorici seljaka iz Rogova ukupno 51 gonjaj zemljišta u neposrednoj blizini Biograda.³⁴ Takvih primjera, koji pokazuju da je vlasnička struktura u biogradskom zaleđu bila vrlo složena, sačuvano je mnogo u zadarskim notarskim spisima iz XV i XVI stoljeća.

III

Struktura posjeda Rogovskog samostana na kopnenom dijelu zadarskog distrikta u XV i XVI st., kao i općenito sastav vlastelinstva na zadarskom teritoriju u tom razdoblju, prilično je dobro poznata iz notarskih ugovora. Osnovna jedinica na samostanskom posjedu bilo je selo (villa), koje se sastojalo od alodijalne zemlje (zgon) i kmetskih jedinica ili ždrijebova (sortes).³⁵

³⁴ HAZ, SZN, Petrus de Sarcana, B. I, F. I/11, fol. 395vo—396vo, 28. II 1411. Frejdenberg, n. dj., 18, govoreći o posjedima Rogovskog samostana na terrafermi, smatra da tu gotovo nije bilo drugih krupnih zemljovlasnika, odnosno da je tu samostanski posjed bio kompaktan, što nije sasvim u skladu s izvorima. Posjedovna struktura na zadarskom teritoriju u XV st. nije još dovoljno ispitana.

³⁵ Termin *sors* (ždrijeb) prvobitno označava kmetsko selište, količinu obradiva zemljišta koju dobiva pojedini seljak. U zadarskim izvorima od XIII st. dalje »sors« je gotovo redovito utvrđena mjera za površinu obradiva zemljišta. U XV i XVI st. površina ždrijeba na zadarskom teritoriju bila je različita, ali je najčešće iznosila 32 gonjaja. Ždrijeb se ponekad sastojao i od 30 gonjaja, a ima primjera da je iznosio samo 20 gonjaja (HAZ, SZN, Johannes de Calcina, B. IV, F. VI, fol. 121vo—122vo, 30. III 1452). U izvorima, međutim, valja razlikovati »sors« od 32 gonjaja »ad mensuram Sclauonie« ili »ad mensuram sclabonicam«, odnosno »ad mensuram Croatorum« (primjera za takvu oznaku ždrijeba ima toliko mnogo u zadarskim notarskim spisima, da je citiranje nepotrebno!), od ždrijeba, također od 32 gonjaja, ali »ad mensuram Jadrensem« (HAZ, SZN, G. de Bosco, B. I, F. I 5, 1. XII 1468) ili »ad mensuram jadertinam« (HAZ, SZN, J. de Salodio, B. IV, F. IV/1, 17. IX 1494), od kojih je prva oznaka mnogo češća. Oznake »ad mensuram sclabonicam« i »ad mensuram jadertinam« odnose se na dvije vrste gonjaja: zadarski i hrvatski. Evo nekoliko primjera za *hrvatski gonjaj*: g. 1477. prodaje se »unum gognale terre laboratiue ad mensuram sclabonicam« u Praskvićima (HAZ, SZN, G. de Bosco, B. II, F. II/4, 10. XII 1477), a 1478. komad obradiva zemljišta »gognaiorum duorum ad mensuram sclabonicam« (isti, B. II, F. II/5, 6. IV 1478). Hrvatski gonjaj, koliko mi je poznato, pojavljuje se u zadarskim izvorima tek u XV st. i upozorava da su u tom razdoblju postojala na zadarskom teritoriju dva različita gonjaja koja su se razlikovala površinom, inače ta terminološka razlika ne bi bila potrebna, pa to, ionako složen problem površine gonjaja, čini još težim. Pitanje površine gonjaja izvanredno je važno, kako za određivanje površine ždrijeba i za utvrđivanje kmetskih obveza na zgcnu, tako i za poznavanje težaštine. Danas, na žalost, ne postoji nijedan pouzdan način za utvrđivanje stvarne površine gonjaja u kasnom srednjem vijeku, jer se sva određivanja gonjaja zasnivaju na podacima iz XIX st., što ne može biti siguran kriterij za XIV ili XV stoljeće. Upravo na podacima iz XIX st. M. Medini je ustvrdio da je zadarski gonjaj iznosio oko 2370 m², točnije: 2369,547684 m² (O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji, Zadar 1920, 115), pa se njegovo određivanje gonjaja najčešće preuzima u literaturi. S. Antoljak je 1949. upozorio na način određivanja gonjaja u zadarskom statutu (ZK, 407, bilj. 120), u kojem se kaže »quod omnes gognay sint uiginti passus per longum et totidem per aplum ad mensuram illius passus, qui signatus est in porta Ecclesiae sancti Petri situatae in platea Ciuitatis Jadrensis« (L. III, c. 144). Zadarski gonjaj je, prema tome, iznosio 400 četvornih passusa, pa je ključ za rješenje površine gonjaja veličina, odnosno dužina zadarskog passusa. Upozorenje statuta da je zadarski passus označen na vratima crkve sv. Petra na gradskom trgu danas nije upotrebljivo, jer je crkva sv. Petra (tzv. sv. Petar novi)

Kmetska jedinica sastojala se od ždrijeba obradiva zemljišta i različitih pripadnosti tom ždrijebu. Obradivo zemljište tvorile su pretežno oranice (terra aratoria), iako je na ždrijebu bilo i vinograda, a kmetu je pripadao i dio neobrađivana zemljišta, odnosno upotreba pašnjaka, gajeva, šuma i voda.

Kmet je na dijelu ždrijeba podizao svoju nastambu i gospodarske zgrade, oko kojih se nalazio vrt. Taj dio ždrijeba, na kojem je kmet bio nastanjen,

porušena g. 1445. (I. Petricioli, Lik Zadra u srednjem vijeku, Radovi Instituta JAZU u Zadru XI—XII, 1965, 150; v. i Plan I), pa preostaju jedino podaci iz XIX stoljeća. O veličini passusa pisao je g. 1951. B. Ungarov i ustvrdio da je »venecijanski paš« koji se upotrebljavao na području Dalmacije bio razne veličine, ovisno o broju stopa: paš od 6 stopa iznosio je 2,08642 m, od 5 stopa 1,73868 m, a od 7 stopa 2,43116 metara (Stare mjere u Dalmaciji, Geodetski list V, 1951, br. 10—12, 226). Iako Ungarov ističe da je zadarski gonjaj imao 2370 m², odnosno »400 četvornih 'venecijanskih paša' od 7 stopa« (n. dj., 228), ipak ostaje, usprkos tim upozorenjima koji se zasnivaju na omjerima iz prve pol. XIX st., nepoznata dužina passusa zadarske komune u XIV ili XV st., a time i površina zadarskog gonjaja, odnosno ždrijeba, jer nikako ne možemo biti sigurni da je dužina passusa iz XVIII ili XIX st. vrijedila i u kasnom srednjem vijeku. Zbog toga u historiografiji ponekad i dolazi do kolebanja u određivanju površine gonjaja. M. Barada je jednom preuzeo Medinijevo mišljenje o veličini gonjaja (Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb 1952, 36, bilj. 7), a drugi put je površinu gonjaja zasnovao na odredbi zadarskog statuta, pa je, istakavši da je zadarski passus iznosio 150 cm, dakako, bez ikakva oslonca u izvorima, došao do površine gonjaja od 900 m², što se ne čini prihvatljivim. Ipak, površina od 2370 m² ili otprilike 1/4 ha za gonjaj općenito je prihvaćena u literaturi. Takvu veličinu zadarskog gonjaja prihvaća i M. Vlajinac (Rečnik naših starih mera II, Beograd 1964, 233), M. Zjačić u izdanju najstarijih spisa zadarskih notara (n. dj., 253), S. Antoljak (na istom mjestu) i sovjetski povjesničar M. M. Frejdenberg u više radova, između drugih i u već spomenutom radu. Frejdenberg je upozorio i na srodnost između površina zadarskog i šibenskog gonjaja (Novejšie publikacii srednevekovyh pamjatnikov Horvatii (1948—1965), Istočniki i istoriografija slavjanskogo srednevekovja, Moskva 1967, 170, bilj. 43). Površina oba ta gonjaja, kakvu znamo iz XIX st., izračunata je prema pašu od 7 stopa, tj. od 2,43 m, s tom razlikom da je zadarski prema statutu imao 20 passusa, a šibenski, prema šibenskom statutu (L. V, c. 46), 12 passusa: množenjem spomenutih veličina dobivamo doista 2370 m² za zadarski, a 852 m² za šibenski gonjaj, ali mi se čini da ni ta podudarnost ne dokazuje da je jednaka bila njihova osnova i u kasnom srednjem vijeku. Ili drugim riječima: niti nakon tog, bez sumnje zanimljivog, podatka nije sigurno da su i Zadar i Šibenik u XIV ili XV st. upotrebljavali passus od 7 stopa pri određivanju gonjaja. Iz rečenoga se vidi da pitanje veličine zadarskog gonjaja, usprkos općenitu prihvaćanju njegove površine od 2370 m², ne smijemo smatrati riješenim, a pogotovu ne za XV st., kad izvori jasno razlikuju zadarski od hrvatskog gonjaja. Zadarski ili komunalni gonjaj se, posve razumljivo, ranije javlja u izvorima (potkraj XIII st.), a pretežno se upotrebljavao pri mjerenju vinograda na otocima i na prvobitnim dijelovima distrikta, dok se hrvatski gonjaj u XV st. redovito upotrebljavao pri mjerenju ždrijeba u dubini zadarskog teritorija, dakle na starom hrvatskom teritoriju, na što upućuje i njegov naziv, koji je dijelom tek u XIV st. ušao u sastav zadarskog distrikta, a u XV st. u širi pojam zadarskog teritorija. U čitavu kompleksu gonjaja sigurno je samo to da su se zadarski i hrvatski gonjaj površinom međusobno razlikovali. Nije moguće sa sigurnošću utvrditi niti koji je od njih bio veći — ako bismo uzeli u obzir vrstu zemljišta, odnosno kulture, možda bismo smjeli pretpostaviti da je zadarski, kojim su se najčešće mjerili vinogradi, bio površinom manji — ali mi se čini da razlike između ta dva gonjaja na zadarskom teritoriju nisu bile velike. Možda će problem gonjaja, a time i površine ždrijeba, riješiti buduća arhivska istraživanja, a dotle jedino preostaje da površinu zadarskog gonjaja računamo s 2370 m². Prema tome, površina ždrijeba od 30 gonjaja iznosila je oko 7 ha, a ždrijeba od 32 gonjaja oko 7 1/2 ha.

izvori XV i XVI st. različito označavaju, ali je najčešća oznaka za nj: »*sedimen*«, rjeđe »*sessio*«³⁶ ili »*sedile a vilico*«,³⁷ dakle *selište* ili, kako ga je Barada nazvao, »dvorno mjesto«.^{37a} God. 1444. Luka Martinov, prior hospita sv. Marka u Zadru, daje u zakup Ivanu Ostojinu dva ždrijeba zemlje u Jošanima »cum uno sedimine«, uz uvjet da izgradi »super sedimine dicte possessionis unum curtivum cum domibus necessarijs unius villici« i da zatim dovede jednog kmeta »super dicto sedimine«.³⁸ Sedimen, koji se u izvorima ponekad opisuje i kao »*mansio villici*«,³⁹ bio je, dakle, obitavalište kmeta na kojem su bile podignute kmetske nastambe (*curia*, *curtivum*, *domus*). Selištu je redovito pripadao i vrt, koji se nalazio oko zgrada,⁴⁰ i poseban komad zemljišta koji se u izvorima naziva *podvornica*. Ta tri sastavna dijela: sedimen (*selište*) + vrt + *podvornica*, tvore u XV i XVI st. na zadarskom teritoriju jedinstvenu cjelinu i redovit sastavni dio vlastelinstva.⁴¹ Njihova površina bila je različita. Sedimen s vrtom nije bio velik, između 1 i 2 gonjaja.⁴² *Podvornica* je bila veća: ponekad je iznosila i 8 gonjaja, ali je njezina prosječna površina bila oko 4 gonjaja.⁴³ Sedimen i *podvornica*, kao zasebni dijelovi kmetske jedinice, mogli su se prodavati, kako se vidi iz navedenih primjera, i odvojeno od ždrijeba, kao i *zgon*.⁴⁴

Prema tome, kmetsku jedinicu na zadarskom teritoriju u XV i XVI st. tvore:

³⁶ Na primjer: HAZ, SZN, S. Damiani, B. I, F. I 1, 4. III 1441.

³⁷ HAZ, SZN, J. de Salodio, B. II, F. II/3, 9. VI 1478; B. III, F. III/4, 19. XI 1486.

^{37a} Barada, n. dj., 126—30.

³⁸ HAZ, SNZ, Jacobus quondam Ostoye, B. I, F. I/7, 5. XI 1444.

³⁹ Isti, B. I, F. I/6, 16. III 1441: Filip Jakopčić iz Otočca (»de Vltromonte«) prodaje Mafeju de Zadulinis jedan ždrijež zemlje u Murvici »cum suo *sedimine siue mansione villici*«.

⁴⁰ God. 1455. Grgur Mrganić i Luka Mihajlov iz Kotora parničili su se »*causa et occasione vnus curie siue sediminis cum orto*« u Lišanima (HAZ, SZN, J. de Calcina, B. V, F. VII, fol. 160^v—161^v, 17. XI 1455).

⁴¹ O tome usp.: Barada, n. dj., 126—33.

⁴² God. 1446. Martin Narančić prodaje Andriji de Grisogonis »*vnum suum sedimen cum curia et orto, cum tribus domunculis [...] et aliquibus arboribus fructiferis, in totum gonaiorum duorum*« na Ižu (HAZ, SZN, J. de Calcina, B. II, F. III, fol. 425^v, 13. X 1446).

⁴³ Evo nekoliko primjera za površinu *podvornice*: g. 1508. Nikola Bogdanić iz Praskvića kupuje *podvornicu* veličine jednog gonjaja u Praskvićima (S. G u n j a č a, Repertorium actuum domini Antonii de Zandonatis olim publici et iurati notarii Jadre, Starine JA 42, Zagreb 1949, 271); g. 1503. Jakov Marković iz Čakavaca prodaje *podvornicu* od 3 gonjaja u Čakavcima (isto, 306); g. 1421. Franjo Grgura Miroslavića, iz plemena Mogorovića, prodaje Matiji Križaćiću iz Zadra između drugoga zemljišta i jednu *podvornicu* »*gonaiorum quatuor terre arratorie*« u selu Jagodnje (HAZ, SZN, T. de Prandino, B. II, F. III, fol. 220^v—221^v, 14. XI 1421); g. 1485. Šimun de Zadulinis kupuje *podvornicu* od 8 gonjaja u selu Blazošina (HAZ, SZN, J. de Salodio, B. III, F. III/2, 30. XI 1485).

⁴⁴ Ponekad se nisu prodavale čitave *podvornice*, nego samo njezini dijelovi: g. 1436. zadarski trgovac Jakov Salamon i ljekarnik Matija prodaju Pasinu Julijana Venturina, između drugih zemalja, »*terciam partem borealem duarum poduorniciarum*« u Zlošanima (HAZ, SZN, T. de Prandino, B. V, F. VI, fol. 82^v—83^v, 25. II 1436).

1) *obrađivo zemljište*: ždrijeb od 30 ili 32 gonjaja sa sedimenom (1—2 gonjaja) i podvornicom (oko 4 gonjaja), kao sastavnim dijelovima navedene površine ždrijeba i

2) *neobrađivano zemljište*: šume, gajevi i pašnjaci, točnije kmetsko pravo upotrebe tog zemljišta, koje je zajedničko svim kmetovima u selu.

Takav ždrijeb (30 ili, mnogo češće, 32 gonjaja) gotovo redovito se sastojao od više manjih komada zemljišta (pecie), ili, drugim riječima, ždrijeb sa svojim sastavnim dijelovima (sedimen i podvornica) nije bio jedinstven komad zemljišta. Najčešće su sva kmetska selišta u selu, zajedno s podvornicama, bila okupljena na jednom mjestu, a oko njih su se prostirale međusobno izmiješane parcele pojedinih ždrijebova.⁴⁵

Iako je sačuvano malo podataka o strukturi posjeda Rogovskog samostana u XV st., sa sigurnošću se može pretpostaviti da je ona bila jednaka opisanoj strukturi kmetske jedinice na zadarskom teritoriju. Središte samostanske ville bila je *curia*, gospodarska zgrada u kojoj se sabirao dio prinosa koji je pripadao samostanu. Takve kurije bile su u Rogovu, Vrbici, Bubljanima i Gorici, središtima samostanskih posjeda na terrafermi, i u Tkonu na otoku Pašmanu.

U XV st. svaki samostanski kmet dobivao je samo jedan ždrijeb. U ugovoru o zakupu prihoda Rogovskog samostana iz g. 1437. bilo je određeno »quod quilibet iudex, gastaldio siue villanus [...] non possit [...] habere, tenere, laborare et usufructare, nisi unam sortem terre solummodo«.⁴⁶ Ipak, taj princip se i mijenjao, u skladu s prilikama. U sredini XVI st., u razdoblju između mletačko-turskog rata 1537—40. i Ciparskog rata, kad je zadarski distrikt bio temeljito opustošen, a najveći dio zemljišta neobrađen, kmet je ponekad dobivao i dva ždrijeba, što je bilo uvjetovano golemim nesrazmjerom između radne snage i količine neobrađena zemljišta. God. 1558. Ivan Raymundinus, zadarski građanin, dovodi Vita Roglića za kmeta u selo Zložane i daje mu dva ždrijeba zemlje, što je praktički značilo da Vit nije dobio na obrađivanje 30 gonjaja (= 1 ždrijeb), nego 60, ili 64 gonjaja (= 2 ždrijeba) zemljišta. Od šezdesetak gonjaja zemlje samo dio je bio obradiv, pod oranicom, jer Ivan Raymundinus kaže da Vitu daje dva ždrijeba »partim aratorias et partim derras ac incultas«.⁴⁷ Usprkos tome, kmet je i u XVI st. najčešće preuzimao samo jedan ždrijeb, dok je u XV st. to bilo redovito.

Predstavnik državne vlasti u selima na zadarskom teritoriju u XV st. bio je sudac (iudex), dok je vlastelinov predstavnik bio dvornik (duornicus) ili gaštald (gastaldio), ali su njihove dužnosti ponekad bile povjerene istoj

⁴⁵ Ovdje nije moguće iscrpnije izlaganje strukture vlastelinstva na zadarskom području u XV i XVI st., pa će o tome biti više riječi u posebnom radu o agrarnim odnosima na tom području u XV st. koji sada pripremam.

⁴⁶ HAZ, SZN, T. de Prandino, B. V, F. VI, fol. 134°—135°, 13. X 1437.

⁴⁷ HAZ, SZN, Simon Budineus, B. I, F. I/3, fol. 118°, 11. V 1558. Evo još jednog primjera: g. 1562. sedmorica kmetova dobivaju ukupno 12 ždrijebova na zemljištu zadarskog nadbiskupa u selu »Diuni« (isti, B. I, F. I/6, fol. 392°—393°, 1. XI 1562).

osobi.^{47a} Prema zadarskom katastru, u svakom selu na području vranskog kastruma bila su dva suca i svaki je uživao po jedan ždrijeb zemlje. Oni su bili dužni »facere solicitare et procurare negocia dicti castris, ac recolligere introitus dicti castris in villa in qua sunt iudices«,⁴⁸ vršili su, dakle, i poslove dvornika. Komunalna i vlastelinova organizacija bile su spojene i na obližnjim posjedima Rogovskog samostana. God. 1433. rogovski opat Matej imenuje i potvrđuje Pavla Ručića, suca u Bubnjanima, »in iudicem dicte ville gastaldionem«, odnosno njegovoj sudačkoj časti dodaje i dužnost samostanskog dvornika u Bubnjanima.⁴⁹

Usprkos tim primjerima koji svjedoče o spajanju dužnosti sudaca i dvornika, temeljni zadatak seoskih sudaca na zadarskom teritoriju u XV st. bilo je obavljanje poslova koji su se odnosili na selo kao zajednicu, u prvom redu utvrđivanje odnosa sela prema mletačkoj vlasti. Kad je g. 1466. došlo do spora između seljaka iz Lovinaca i seljaka iz Visočana oko načina plaćanja ljudi koji su umjesto seljaka služili na zadarskoj galiji, onda su konačni sporazum sklopili upravo seoski suci iz Visočana i Lovinaca.⁵⁰

Izvori iz XV st. ništa ne govore o dužnostima dvornika na posjedima Rogovskog samostana. Rogovski opat Matej kaže god. 1433. sasvim općenito da postavlja Pavla Ručića za suca i gaštalda u Bubnjanima »cum illis vtilitibus [...] muneribus, seruitijs, honoribus et oneribus, cum quibus ipse Paulus et predecessores sui steterunt et habitauerunt [...] in dicta villa«,⁵¹ ali su dužnosti dvornika u XV st. iz drugih izvora dobro poznate. Položaj dvornika u XV st. bio je vrlo povoljan, jer se nizom privilegija odvajao od drugih vilika. Već smo vidjeli da je dvornik na posjedima Rogovskog samostana dobivao, kao i svaki drugi kmet, jedan ždrijeb zemlje,⁵² a istu količinu zemlje

^{47a} Upravna organizacija u selima na zadarskom teritoriju, dograđena u XV st., sasvim sigurno je starija: prvi podatak o sucu (iudex) na području zadarskog distrikta, koji mi je poznat, potječe iz g. 1354, kad se u jednom ugovoru spominje Stipko Cvitanov »iudex insule Aluibi« (Olib) (HAZ, SZN, Andreas de Canterio, B. I, F. II, fol. 34°, 6. III 1354), što dokazuje da su već u sredini XIV st. na zadarskim otocima, a vjerojatno i na kopnom dijelu distrikta, postojale sučije (iudicatus): 1386. Vladoje Ivanović, sudac »ville Craschiane (Raštane) kupuje 1 3/4 gonjaja loze u Sikovu (HAZ, SZN, R. de Modis, B. I, F. I, fol. 116°, 9. IV 1386). O vremenu postanka seoske upravne organizacije na zadarskom području teško je nešto određenije kazati, ali njezin postanak, u obliku koji je poznat, svakako valja vezati uz mletačku vlast. Na čelu sučija (iudicatus) bili su seoski suci (iudices), koje je postavljala mletačka vlast, odnosno zadarska komuna: njihov najvažniji zadatak bio je izvršavanje obveza sučije prema komuni. Iz odredaba zadarskog Višeca od 12. XI 1374. doznajemo da je tada na zadarskim otocima bilo 18 sučija i da su one bile dužne osigurati zadarskoj komuni 21 veslača na općinskoj galiji (hominis a remis), što pokazuje da je upravna organizacija na zadarskom selu djelovala i u anžuvinском razdoblju (J. Lucius, Memorie storiche di Tragurio, Venecija 1673, 302). Seoska upravna organizacija na zadarskom teritoriju dobila je konačan oblik u XV st. što je jasno izraženo u Reformacijama zadarskom statutu (Statuta Jadertina, Venetiis 1564, fol. 98°, 121°—122°, 128°).

⁴⁸ ZK, 392.

⁴⁹ HAZ, SZN, T. de Prandino, B. IV, F. V/B-10, fol. 41°—42°, 15. V 1433.

⁵⁰ HAZ, SZN, G. de Bosco, B. I, F. I/1, 2. XII 1466.

⁵¹ V. bilj. 49.

⁵² V. bilj. 46.

dobivao je i sudac u selima na području vranskog kastruma.⁵³ Od drugih kmetova dvornik se razlikovao smanjenim podavanjima. Zadarski katastik uopće ne govori o podavanjima sudaca, ali vjerojatno su oni bili ili oslobođeni podavanja ili su im ona bila znatno smanjena. God. 1443. Rafael de Nassis postavlja Radoju Siča za dvornika u Drenovcu i pri tom, što je vrlo dragocjeno, utvrđuje njegova prava i dužnosti. Radoje dobiva 2 ždrijeba zemlje, s kojih je dužan na davanje rente, ali ne sa čitava 2 ždrijeba, nego umanjena za 6 gonjaja: Radoje mora »de dictis duobus sortibus terre [...] eligere sex gonaia in poduornicijs«, s kojih je oslobođen davanja rente za čitavo vrijeme dok vrši dužnost gaštalda.⁵⁴ Dvornik je, zatim, smio kositi za sebe travu na vlastelinovim travnjacima u količini od dvadeset tovara (viginti somerios), a bio je obvezan dati darove (munera) gospodaru »pro vno vilico, non obstante, quod tenebit duas sortes terre«. ⁵⁵ Osim toga, dvornik je prema tom ugovoru dobio, uz 2 ždrijeba zemlje, još 1 gonjaj zemlje »ad pastinandum«, a s tog vinograda nije bio dužan davati rentu ni on ni njegovi potomci, dok budu kmetovi u tom selu, bez obzira »quod ipse Radoius non esset amplius gastaldio.«⁵⁶ Položaj dvornika na posjedima samostana sv. Marije u Zadru bio je još povoljniji. God. 1449. samostan daje u zakup Stomorinoselo, određujući da gaštald Kuzma »nihil dare, nec respondere tenetur de doubus sorbitus«. ⁵⁷ Vjerojatno su i dvornici na posjedima Rogovskog samostana u XV st. bili oslobođeni davanja rente za svoj ždrijež. To potvrđuje za sredinu XVI st. opat Montemerlus koji ističe da od samostanskog zemljišta dobiva četvrtinu i desetinu, »ecceto che delle terra che tengono i Duornichi, ò uero Gastaldi, cioe per loro regalia una sorte di terra per Villa«. ⁵⁸

Prema tome, dvornik na posjedima Rogovskog samostana odvajao se u XV i XVI st. povoljnim položajem od drugih samostanskih kmetova. Dvornik je bio samostanski činovnik u selu, brinuo se za obavljanje poljoprivrednih poslova, za prikupljanje ljetine u vlastelinskoj kuriji, a u naknadu za to bio je oslobođen davanja rente. To je nužno rezultiralo i postepenim ekonomskim jačanjem dvornika i njegovim imovinskim odvajanjem od drugih kmetova. Dvornik je zbog svog povoljnog položaja bio u mogućnosti da izrazitije sudjeluje u kmetskoj trgovini. God. 1400. Bogdan Domjanić, gaštald u Perlinoj Dragi, obvezuje se Ivanu de Nassis da će mu prodati 33 modija vina (oko 26 hektolitara) iz vinograda u Sukošanu od iduće berbe.⁵⁹ Na žalost, upravo takvih podataka o težačkoj i kmetskoj trgovini, koji bi mogli potpunije osvijetliti vezu zadarskog kmeta s tržištem, gotovo da i nema, sačuvani su samo rijetki, dragocjeni podaci, pa stvarni ekonomski položaj dvornika na zadarskom teritoriju u XV i XVI st. nije moguće dokumentirati izvorima.

⁵³ ZK, 392.

⁵⁴ HAZ, SZN, J. de Calcina, B. I, F. II, 215°—216°, 7. III 1443.

⁵⁵ Na istom mjestu.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ HAZ, SZN, J. de Calcina, B. III, F. V, fol. 63°—64°, 16. IV 1449.

⁵⁸ Izvještaj, fol. 42°.

⁵⁹ HAZ, SZN, P. de Sarčana, B. IV, F. 85, 1. VIII 1400.

IV

Na posjedima Rogovskog samostana razvijale su se u XV i XVI. st. obje vrste kolonatskih agrarnih odnosa: težaština i kmetstvo, koje se po svojim obilježjima znatno među sobom razlikuju, ali sa zajedničkom osobinom, slobodnim ugovornim odnosom težaka i kmeta prema vlasniku zemljišta, Rogovskom samostanu.

Oblik zemljišta i vrste kultura uvjetovali su stvaranje različitih oblika agrarnih odnosa. Na otočnom dijelu rogovskih posjeda nije bilo uvjeta za stvaranje kmetstvih odnosa, pa je bila razvijena težaština, uglavnom u vinogradarstvu i maslinarstvu. Na kopnenom dijelu posjeda prevladavao je kmetstvi odnos: samostanske posjede, koji su se prostirali u plodnoj dolini prema Vranskom jezeru, u zaleđu Biograda, obrađivali su kmetovi (villici, villani), dok je na krševitu području uz obalu, kao i na otoku Pašmanu, bila izrazitija težaština. Ipak, takva lokacija kmetstva i težaštine samo je približna, jer je samostan sklapao agrarne ugovore o težaštini, dajući zemljište na zasađivanje vinovom lozom ili već podignuti vinograd na obrađivanje i na području gdje je dominirao rad kmetova, ukoliko teren nije bio prikladan za gajenje žitarica. Vinogradi i maslinici nalazili su se na posjedima Rogovskog samostana u Tkonu (1384),⁶⁰ Bošani (1469),⁶¹ Bubernanima (1384),⁶² u blizini Zadra (»ultra riuum, prope Jadram«, 1384),⁶³ Rogovu (1379)⁶⁴ i na Puntamici (1205),⁶⁵ a posve sigurno i na ostalim dijelovima rogovskih posjeda.

Prema tome, težaština, vezana uz vinogradarstvo, pojavljuje se na rogovskim posjedima, kao i općenito na zadarskom teritoriju, na svakom zemljištu koje nije bilo prikladno za sijanje žitarica, pa je samostanski kmet, uz ždrijeb oranice, ponekad uzimao i nekoliko gonjaja vinograda u težaštinu, odnosno uz uvjete koji obilježavaju agrarne ugovore s težacima. Zbog toga o granici između zemljišta pod vinovom lozom i zemljišta pod žitaricama valja govoriti s potrebnim oprezom.

Ugovori težaka s Rogovskim samostanom o obrađivanju vinograda ne razlikuju se od uobičajenih težačkih ugovora na zadarskom području od XIII do XVI stoljeća.^{65a} Težak je svojim radom na samostanskoj zemlji stjecao vlasničko pravo nad vinovom lozom, pa ju je slobodno prodavao, ali je pri tom morao dati samostanu, kako općenito ističu svi ugovori, »unum bonum castratum uel grossos duodecium«. God. 1289. Draga Diminoslavova pro-

⁶⁰ HAZ, SZN, A. de Riuignano, B. I, F. I, fol. 81°.

⁶¹ HAZ, SZN, G. de Bosco, B. I, F. I/6, 9. V 1469.

⁶² HAZ, SZN, A. de Riuignano, B. I, F. I, fol. 16°—17°.

⁶³ Isti, B. I, F. I, fol. 120°.

⁶⁴ HAZ, SSKD, br. 118, 2. V 1379.

⁶⁵ Smičiklas, n. dj., III, 49—50.

^{65a} Kako sam već napomenuo, ovdje nije moguće niti približno razmatranje svih obilježja agrarnog razvitka na zadarskom teritoriju u XV i XVI st., pa ni analiza kmetstva i težaštine. Te nazive uveo je u hrvatsku historiografiju M. Medini (O postanku i razvitku kmetstvih i težačkih odnošaja u Dalmaciji, Zadar 1920): kmetstvo i težaština su dvije osnovne vrste agrarnih odnosa na zadarskom teritoriju u srednjem vijeku, ali između njih postoji mnoštvo prijelaznih oblika. I o tome će biti više govora u već spomenutom radu o agrarnim odnosima koji pripremam.

daje 2 gonjaja svoje loze u Gorici (na Goriča) na samostanskom zemljištu,⁶⁶ god. 1384. Margarita udova Martina de Boscho iz Zadra prodaje zadarskom trgovcu Drašku 5 gonjaja vinove loze u Tkonu »super terratico monasterii sanctorum Cosme et Damiani«,⁶⁷ a god. 1433. zadarski trgovac Nikola Jurja Venture prodaje 4 gonjaja vinove loze u Tkonu »super terra et terratico dicti monasterij.«⁶⁸

Težak je davao samostanu u ime naknade za zemljište naturalnu rentu koja je najčešće iznosila četvrtinu svih plodova. Na samom početku XIII st. renta koju je težak Radoš davao samostanu sa vinograda u Puntamici iznosila je, nakon isteka tri prve godine, trećinu plodova,⁶⁹ ali već potkraj XIII st. samostan je iz vinograda u Gorici dobivao četvrtinu i desetinu.⁷⁰ U XIV i XV st. renta ponekad iznosi četvrti dio plodova, a ponekad se težak obvezuje na podavanje četvrtine i desetine. God. 1384. rogovski opat Frederik de Georgijs daje na obrađivanje trojici vilana iz Lišana 2 gonjaja vinograda u Bubnjanima uz četvrtinu podavanja.⁷¹ I god. 1435. trojica težaka uzimaju 24 gonjaja samostanskog zemljišta na različitim mjestima, pretežno u Bošani, »ad pastinandum« uz rentu od četvrtine plodova,⁷² ali god. 1460. renta za 3 gonjaja vinograda u Rogovu iznosi četvrtinu i desetinu.⁷³

Izmijenjene političke prilike na zadarskom teritoriju u XVI st., stalni prodori Turaka, pustošenje zadarskih sela, snažno su utjecali i na agrarne odnose. Težački ugovori sklapaju se u prvoj polovici XVI st. i dalje uz četvrtinu, ali su sve teži uvjeti obrađivanja vinograda primoravali zemljovlasnike da u ugovorima predvide stanovite olakšice, uglavnom smanjenu rentu na određen rok. God. 1565. Camillus Montemerlus, nećak opata Montemerla, daje u ime Rogovskog samostana Jurju, Luki i Tomi Bubiću iz Bubnjana 6 gonjaja obrađive zemlje (terreni aratorij) u Bubnjanima da nasade vinograd uz vrlo zanimljivu rentu: težaci su dužni u toku 25 godina davati petinu i desetinu, a tek nakon isteka tih 25 godina četvrtinu i desetinu.⁷⁴

Usporedba težačkih ugovora s posjeda Rogovskog samostana u XV i XVI st. pokazuje da je renta za vinograde na kopnenom dijelu posjeda iznosila četvrtinu i desetinu plodova (Gorica, Rogovo, Bubnjani), dok su težaci na Pašmanu sa svojih vinograda davali samo četvrtinu, što potvrđuje i opat Montemerlus u izvještaju iz 1564., ističući da opatija dobiva četvrtinu plodova u Tkonu i Pašmanu.⁷⁵ Tu razliku u visini rente moguće je objasniti samo tako da su vinograde na kopnenom dijelu posjeda uzimali u zakup samostanski kmetovi, pa je i renta za te vinograde bila jednaka kmetskim obvezama. Usprkos tome što neki ugovori o obrađivanju vinograda predviđaju, kako smo

⁶⁶ Zjačić, n. dj., 187.

⁶⁷ HAZ, SZN, A. de Riuignano, B. I, F. I, fol. 81ro, 28. VII 1384.

⁶⁸ HAZ, SZN, Nicolaus de Ho de Cremona, B. I, F. I, fol. 12ro, 3. II 1433.

⁶⁹ V. bilj. 65.

⁷⁰ V. bilj. 66.

⁷¹ HAZ, SZN, A. de Riuignano, B. I, F. I, fol. 16ro—17ro, 30. IV 1384.

⁷² HAZ, SZN, N. de Cremona, B. I, F. I '3, fol. 35ro, 23. VI 1435.

⁷³ HAZ, SSKD, br. 162, 6. IX 1460.

⁷⁴ HAZ, SZN, S. Budineus, B. II, F. II/1, fol. 514ro, 5. XII 1565.

⁷⁵ Izvještaj, fol. 42ro.

vidjeli, samo davanje četvrtine, a neki četvrtine i desetine plodova, seljak je, po svoj prilici, bio redovito opterećen davanjem crkvene desetine.⁷⁶

Odgovor na pitanje: kakav je bio utjecaj rente na ekonomski položaj rogovskog težača? nije moguć u potpunosti, jer je sačuvano premalo podataka za zaključivanje, a ni problem još nije svestrano istražen. Površina vinograda koju je u XIV i XV st. težak uzimao ad laborandum od jednog vlasnika najčešće je malena, između 1 i 3 gonjaja, a to vrijedi i za rogovskog težača. Primjer iz g. 1435. kad su trojica težača dobili čak 24 gonjaja zemljišta »od pastinandum« izuzetan je. Zbog malene površine vinograda, težak je bio primoran, da bi osigurao egzistenciju, na uzimanje zemljišta od više vlasnika, uz različita dodatna zanimanja (stočarstvo, ribolov i dr.). U svakom slučaju može se konstatirati da je težaku renta bila to teža što je obrađivao manju površinu vinograda.⁷⁷

⁷⁶ Problem desetine i njezinih vrsta na zadarskom području od XIV do XVI st. nije još istražen. Osnovna njezina vrsta bila je crkvena (biskupska) desetina, a u XV st. ubirali su je na zadarskom teritoriju (tj. na području zadarske jurisdikcije) ninski, zadarski i skradinski biskupi, odnosno kaptoli. U XV st. ubiranje crkvene desetine na zadarskom teritoriju redovito se uzimalo u zakup. God. 1452. zakup čitave zadarske desetine iznosio je 2200 libara, a 1454. 2210 libara (HAZ, SZN, Nicolaus Benedicti, B. II, F. IV/3). Evo nekoliko primjera za desetinu koja je u XV st. pripadala skradinskom biskupu: g. 1418. skradinski biskup daje u zakup pobiranje desetine na novigradskom, zadarskom i šibenskom području (HAZ, SZN, T. de Prandino, B. II, F. II, fol. 106^v—107^r, 13. IV 1418), a 1473. zadarski trgovac Pavao Bertonić otkazuje zakup desetine »villarum territorij et jurisdictionis Jadre« koja pripada skradinskom biskupu (HAZ, SZN, J. de Salodio, B. I, F. I/10, 16. V 1473). Desetina, koju su davali težači i kmetovi na rogovskim posjedima, dijelila se, kako ističe opat Montemerlus, u četiri dijela, od kojih je 1/4 pripadala seoskom župniku, a od preostale 3/4 polovica je pripadala zadarskom kaptolu, a polovica opatu (Izvjestaj, fol. 42^v). U XV st. dio desetine zadarski kaptol je davao zadarskoj komori (HAZ, SZN, J. de Salodio, B. II, F. II/2, 16. X 1477).

⁷⁷ Problem ekonomskog položaja zadarskog težača od XIV do XVI st. ne može se još smatrati riješenim. Dok ne bude izvršena pažljiva analiza agrarnih ugovora iz tog razdoblja koji se nalaze u mnogobrojnim svescima notarskih imbrevijatura (HAZ), nećemo dobiti pouzdan odgovor na pitanja: kakva je bila ekonomska osnova zadarskog težača, kakvim se djelatnostima bavio i, osobito, kolika je bila površina zemljišta koje je uzimao na obrađivanje. Sovjetski povjesničar Frejdenberg je 1965. istakao da je zadarski težak u XIII i XIV st. uzimao prosječno 4—6 gonjaja vinograda na obrađivanje (n. dj., 16), ali je u radu »Dalmatinsko krestjanstvo XIII—XIV vv.« (Sovetskoe slavjanovedenie 5, Moskva 1970) iznio, po mom mišljenju, točniju procjenu da je težak (autor ga naziva kolonom) uzimao na obrađivanje 1,5—4 gonjaja zemljišta (31). Prema dosad izvršenoj analizi notarskih ugovora iz XIV i XV st., možemo zaključiti da je zadarski težak uzimao na obrađivanje prosječno između 1 i 3 gonjaja zemljišta, dok se u ugovorima najčešće pojavljuje površina od 2 gonjaja. Međutim, to ne bismo mogli smatrati konačnim rješenjem tog pitanja, jer površina od 2 gonjaja upozorava koliko je vinograda težak uzimao od jednog vlasnika, pa preostaje da utvrdimo je li težak uzimao vinograde od više vlasnika i koliko je ta pojava bila česta. Osim toga, važno je i pitanje površine gonjaja, o čemu je bilo riječi u bilj. 35. Valja, zatim, uzeti u obzir i stvarne mogućnosti težača pri obrađivanju vinograda: je li težak sam obrađivao zakupljeni vinograd ili s članovima obitelji, odnosno: valja utvrditi koliku površinu vinograda težak može obraditi i okopati, iako o tome gotovo nema podataka. Nadalje, pri razmatranju tog pitanja valja voditi računa i o oblicima i težini obveza zadarskih distriktualaca prema zadarskoj komuni u XIV, odnosno prema mletačkoj vlasti u XV i XVI stoljeću. Iako navedena pitanja još nisu temeljito istražena, čini se da sa sigurnošću možemo zaključiti da je zadarski (i rogovski) težak uzimao »ad pastinandum« ili »ad laborandum« prilično malene površine vinograda.

Uz vinogradarstvo, na posjedima Rogovskog samostana bilo je vrlo razvijeno i maslinarstvo. Prema odredbama zadarskog statuta težak je bio dužan »in circuitu totius vineae pastinatae plantare arbores oliuarum, quarum una distet ab altera per tres passus«,⁷⁸ pa su takve odredbe rano ušle i u težačke ugovore o nasadivanju vinograda, često određujući točan broj maslina koje težak mora nasaditi. Maslina, međutim, nije bilo samo po vinogradima, nego su maslinici nastajali i na krševitijem terenu koji nije bio prikladan za gajenje loze. Koliko je to moguće utvrditi prema izvorima, maslinici su bili razbacani gotovo po čitavu posjedu Rogovskog samostana. Težak je davao samostanu četvrtinu od maslina,⁷⁹ ali je svojim radom stjecao vlasničko pravo nad maslinama, kao i nad vinovom lozom. God. 1442. Ljuba Jurjeva iz Vrbice prodaje braći Ivanu i Matulu iz Rogova 29 maslina u Filipjakovu »positos super terreno abbatis sanctorum Cosme et Damiani de Rogou«,⁸⁰ a takvi kupoprodajni ugovori su u XV st. vrlo brojni.

Važan gospodarski element na posjedima zadarskih samostana (osobito sv. Krševana!) u XV st. bila je stoka, ali o stočarstvu na rogovskim posjedima ima vrlo malo podataka. God. 1481. Rogovski samostan daje u zakup Blažu Milivojeviću iz Ždrelca na Pašmanu 110 grla sitne stoke na 5 godina »ad medietatem [...] fructuum dictum animalium«. ⁸¹ Usprkos oskudnosti izvora, možemo zaključiti da je stočarstvo i na rogovskim posjedima u XV i XVI st. bilo razvijeno. Prema opatu Montemerlu, samostan je u sredini XVI st. dobivao godišnje u ime desetine prosječno 30 janjaca i kozlića.⁸²

V

Najraniji dosad poznati kmetski ugovor na rogovskim posjedima po-tječe tek iz god. 1379, ali je sasvim sigurno da je takvih ugovora bilo i ranije, odnosno da je kmetski odnos na rogovskim posjedima znatno stariji od prvog sačuvanog ugovora.

God. 1379. rogovski opat Petar sklapa ugovor s Prvom (Perua) Dragoslavovom i njezinim sinom Šimunom iz Vrbice i daje im na obrađivanje veliku količinu različita zemljišta: 1 1/2 ždrijeb oranice u Vrbici, uz još 7 gonjaja oranice na drugom mjestu u Vrbici, zatim 9 gonjaja vrtova u Vrbici i 7 gonjaja oranice sa 60 maslina u Bošani i, najzad, 3 gonjaja vinograda u Rogovu s 30 maslina.⁸³ Prva i Šimun su, dakle, dobili vrlo veliku količinu zemljišta, ukupno oko 60 gonjaja, što je moguće objasniti lošom vrstom zemlje: teren je u Vrbici bio močvaran, zato Prva i Šimun dobivaju, osim 1 1/2 ždrijeba oranice u Vrbici (oko 45 gonjaja), još i 7 gonjaja oranice u Vrbici i 7 gonjaja oranice u Bošani. Visina rente također upućuje na zaključak da je veći dio oranica (1 1/2 ždrijeb) bio lošije vrste: iako je čitavo zemljište koje su dobili Prva i Šimun, osim maslina, bilo opterećeno podavanjem četvrtine i desetine, samostan je s 1 1/2 ždrijeba oranice dobivao samo četvrtinu. Kao i drugi kmetovi

⁷⁸ Statuta Jadertina, Venetiji 1564, L. III, c. 83.

⁷⁹ HAZ, SZN, J. de Calcina, B. I, F. II, fol. 39^{vo-vo}, 8. VII 1442.

⁸⁰ Na istom mjestu.

⁸¹ HAZ, SZN, J. de Salodio, B. II, F. II/8, 20. V 1481.

⁸² Izvještaj, fol. 43^{vo-vo}.

⁸³ HAZ, SSKD, br. 118, 2. V 1379.

na zadarskom teritoriju, Prva i Šimun morali su davati samostanu različite darove (*ensenia*) i »*facere omnia seruitia, prout omnes alii villani domini abbatis [. . .] faciunt*«,⁸⁴ ali ih ugovor pobliže ne određuje. Termin »*servitia*« najvjerojatnije označava obavezu tlake. Nasuprot tome, Prva i Šimun nisu bili obavezni na rad na samostanskom zgonu, što upućuje na zaključak da u posljednjoj četvrtini XIV st. na rogovskim posjedima još nije bilo alodijalne zemlje.

Problem pojave alodijalne zemlje ili zgonu na zadarskom teritoriju, u početku XV st., ostaje za sada otvoren.^{84a} Najraniji podatak o kmetском radu na zgonu, koji mi je poznat, potječe iz god. 1413: Krševan (Cressius) de Cressaua daje Bartolu Stojslaviću, dvorniku, i još desetorici seljaka, inače kmetovima samostana sv. Krševana u Diklu, svoje zemljište u Cerodolu, obvezujući ih, između ostaloga, da moraju »*facere sgon octo gonayorum*« i to »*secundum consuetudinem*«. ⁸⁵ Idući podaci o zgonu, ali ne na području zadarskog distrikta, nego na širem zadarskom teritoriju, na posjedima ljubačkog i vranskog kastruma, nalaze se u Zadarskom katastiku. Od sredine XV st. odredbe o zgonu sve su češće u agrarnim ugovorima s područja zadarskog distrikta, a u XVI st. postaju redovit sastavni dio kmetских ugovora.

Budući da prvi sačuvani podatak o zgonu na području zadarskog distrikta potječe, koliko je dosad poznato, tek iz g. 1413 (spomenuti ugovor za Cerodol), a da se odredbe o zgonu u Zadarskom katastiku odnose na ljubački i vranski kastrum, dakle na stari hrvatski teritorij, po svoj prilici uza nj valja i povezati pojavu zgonu. Zadarski katastik piše Teodor Prandino god. 1421, ali on sadrži znatno starije agrarne odredbe. Zgon poznaje i Novigradski zbor-

⁸⁴ Na istom mjestu.

^{84a} O zgonu se u hrvatskoj historiografiji dosta pisalo, pa su i njegova obilježja dobro poznata. Pregled literature o zgonu donose I. Grgić (Pabirci po dalmatinskoj agrarnoj historiji, *Zadarska revija* III, 1954, 124—33) i M. Barada (n. dj., 134—5). Opisujući zgon, Grgić je položio težište, držeći se pri tom isključivo Zadarskog katastika i Novigradskog zbornika, na značenje zgonu kao radne obveze kmeta. Nasuprot tome, I. Beuc je proširio značenje zgonu: prema tekstu parnice iz 1748. (*Miscellanea* II—IV, Zadar 1950—52, 127) upozorio je da je zgon »površina obradivog zemljišta, koju je gospodar zadržao za sebe, a koju su kmetovi bili dužni obrađivati bez ikakve naknade osim s pravom na hranu za vrijeme rada« (Statut zadarske komune iz 1305. godine, Rijeka 1954, 570). U skladu s time i Barada je zgon opisao kao alodijalno zemljište (*terra dominicata*), istaknuvši da se »sam naziv zgon ne odnosi samo na kmetovski rad, nego u prvom redu i na zemljište, koje su oni na isključivu korist gospodara obrađivali« (n. dj., 136). Iako je Baradina definicija zgonu bila najšira, ipak nije u potpunosti objasnila pojavu zgonu i oblike kmetского rada na zgonu, jer Barada, kao ni Grgić i Beuc, nije analizirao podatke o zgonu iz zadarskih notara XV i XVI stoljeća. Raspravljajući o pitanju: označava li zgon radnu rentu (tlaku) ili vlastelinovo zemljište, M. M. Frejdenberg je u radu: »Novigradskij sbornik« kak istočnik po socialjno-ekonomičeskoj istorii Horvatii (Slavjanski arhiv, Moskva 1962) s pravom istaknuo da ta razlika u značenju zgonu nema osobitu važnost, jer se »mnogo ne mijenja, smatramo li zgon kao vlastelinovo zemljište ili, nasuprot tome, kao tlaku, budući da je i u jednom i u drugom slučaju naziv vezan uz radnu rentu« (50). Isti autor ponovo je pisao o zgonu u već navedenu radu: »Novejšie publikacii srednevekovyh pamjatnikov Horvatii (1948—1965)«. Oslanjajući se na podatak iz g. 1511. (S. Gunjača, *Repertorium*, 286), F. je istaknuo da »zgon na posjedima zadarskog patricijata u početku XVI st. nije vezan uz tlaku, nego uz rad najamnih radnika« (n. dj., 184). U izvorima iz XV i XVI st. ima takvih primjera obrađivanja zgonu, ali valja upozoriti da je to bila samo izuzetna, a ne redovita pojava, te da je zgon i u XVI st. bio u najvećem broju primjera vezan uz kmetский rad na ždrijebu.

⁸⁵ HAZ, SZN, T. de Prandino, B. I, F. I, fol. 431ro, 11. VII 1413.

nik koji se isto tako odnosi na stari hrvatski teritorij u zadarskom zaleđu, od Knina do Nina, pa, iako je sastavljen tek g. 1551, utvrđuje mnogo starije agrarne običaje (consuetudini), kako je u uvodu u taj zbornik običajnog prava i istaknuto.⁸⁶ Prema tome, obavezni rad kmeta na vlastelinovu zgonu, kao bitan element kmetskog ugovora, najvjerojatnije je na starom hrvatskom teritoriju u zadarskom zaleđu, stariji od njegova pismena određivanja (Zadarski katastik). Problem geneze zгона bio bi znatno lakši da je sačuvan kakav kmetski ugovor s hrvatskog teritorija iz druge polovice XIV i iz početka XV stoljeća. Ovako smo pri raspravljanju o pojavi zгона, ipak, upućeni na pretpostavke. Vrlo je vjerojatno da se zgon pojavljuje na području zadarskog distrikta i prije prvog poznatog podatka (Cerodol, 1413), u toku XIV st., kao odraz takve obveze na hrvatskom teritoriju, iako takvu pretpostavku, barem zasad, nije moguće potkrijepiti izvornim dokumentom, kmetskim ugovorom. Ipak, neki neizravni podaci upućuju na postojanje zгона na području zadarskog distrikta već u XIV stoljeću. U oporuci od 13. VII 1361. Nikola Gallelli određuje da izvršitelji oporuke moraju na njegovu zemljištu sagraditi crkvicu sv. Nikole, te da crkvici moraju dati zemljište u selu Tršci, površine 12—15 gonjaja »*que terre fuerunt sgognum olim patris sui*«. ^{86a} To je, koliko mi je poznato, prvi spomen naziva zgon, u značenju zemljišta, u dokumentima sa zadarskog područja. Budući da se u oporuci kaže da je to zemljište bilo zgon Nikolina oca, zaključujemo da je zgon u Trščima postojao već u prvoj polovici XIV stoljeća. ^{86b} Objašnjenje tog naziva, ipak, nije sasvim pouzdano. Sigurno je da je ta parcela u Trščima tada nosila naziv zgon, ali zbog oskudnosti podatka ne možemo sasvim čvrsto zaključiti da taj naziv upućuje i na postojanje kmetskog rada na zgonu, premda mi se to čini vjerojatnim. Zbog toga pitanje proširenosti i značenja naziva zgon u XIV st. valja, barem zasad, ostaviti otvorenim.

Zanimljivo je te podatke o zgonu na zadarskom teritoriju usporediti s agrarnim ugovorima na šibenskom području. Prema Dulibiću, obveza zгона postojala je i na šibenskom teritoriju potkraj XIV st. i to na posjedima šibenske

⁸⁶ Barada, n. dj., 158.

^{86a} »Item, reliquit et voluit, quod dicti comissarij sui [...] teneantur in eorum terreno facere et hedifficarij facere vnam ecclesiam ad honorem sancti Nicolay, et eo nomine titullata, cui ecclesie dare pro dote debeant illas terras, positas in confinio ville Trissecce, ultra viam, circa XII gognaiorum vel XV, que terre fuerunt sgognum olim patris sui« (HAZ, SZN, Petrus Perencanus, B. 1/5, fol. 8°; prijepis od 22. IV 1367). Na taj podatak upozorila me dr. N. Klaić, pa joj i ovim zahvaljujem.

^{86b} Latinski oblik naziva tog sela dolazi u notarskim dokumentima u više varijanti (Trčici, Tričice, Terčice), pa je i čitan vrlo različito, ali je P. Skok uvjerljivo dokazao da je to hrvatski toponim Tršci, odnosno »pl. tantum od trg« (Postanak hrvatskog Zadra, Radovi Instituta JAZU u Zadru 1, 1954, 54). Takvom hrvatskom obliku tog toponima najviše se približava latinska transkripcija »Trezçi« (Zjačić-Stipišić, n. dj., 157) i »Treçci« (Smičiklas, n. dj., IX, 529; X, 265). S obzirom na problem geneze zгона i na činjenicu da se dosad najraniji poznati spomen zгона na zadarskom području odnosi upravo na selo Tršci, važan je njegov smještaj. Ono se nalazilo u blizini Kamenjana, između Podbrdana, Jošana, Račica i Lemeševahrašća (Smičiklas, n. dj., X, 265; XI, 106), dakle na starom hrvatskom teritoriju, a izvan zadarskog distrikta u čiji opseg ulazi tek negdje u sredini XIV stoljeća. Još g. 1330. kaže se za selo Tršci da se nalazi u Lučkoj županiji (»in villa Treçci in Luka«; Smičiklas, n. dj., IX, 529), ali 1375. za to selo se ističe da je u zadarskom distriktu (Smičiklas, n. dj., XV, 100). O selu Tršci v. Antoljak, n. dj., 406, bilj. 100.

komune: g. 1396. općina daje u zakup otok Murter (Srimac), obvezujući seljake i na rad na zgonu.⁸⁷ To upućuje na priličnu proširenost obveze zgon na teritoriju dalmatinskih gradova već u XIV st., iako će pouzdan odgovor na to pitanje dati tek buduća arhivska istraživanja.

Na temelju izloženoga mislim da je opravdana pretpostavka o vezivanju postanka zgon za hrvatski teritorij, pa se čini da je mletačko osvajanje Zadra g. 1409. i pripajanje vranskog, ljubačkog i novigradskog distrikta zadarskom teritoriju ubrzalo širenje obveze zgon i na područje zadarskog distrikta u toku XV stoljeća.

Problem zgon važan je za studij strukture vlastelinstva u XV st. na zadarskom teritoriju općenito i na posjedima Rogovskog samostana. Najvažnija pitanja: a) površina zgon na vlastelinstvu, b) odnos između selišne i alodijalne zemlje i c) opseg kmetske obveze na zgonu, nije moguće u potpunosti riješiti, jer za zadarsko područje u XV i XVI st. nisu sačuvani nikakvi popisi posjeda, ni urbari s obvezama seljaka, pa se valja osloniti samo na agrarne ugovore, a oni su vrlo sažeti i ne sadrže podatke o posjedu u cjelini.

U izvorima iz XV i XVI st. sa zadarskog područja zgon je određen različito, ali se ipak mogu utvrditi glavne vrste. S obzirom na *nosioc*e obveze zgon razlikujemo: a) pojedinačnu i b) skupnu obvezu zgon. S obzirom na *način određivanja površine zgon* ugovori razlikuju: a) određivanje prema broju oračić volova i b) prema količini sjemenja.

Primjeri skupne obveze zgon, za grupu kmetova, rijetki su u zadarskim izvorima, iako već spomenuti prvi poznati podatak o zgonu iz g. 1413. (Cerodol) utvrđuje skupnu obvezu zgon: jedanaestorica kmetova iz Dikla dužni su zajednički obraditi 8 gonjaja u ime zgon. Na žalost, iz ugovora nije poznata površina zemljišta koju su kmetovi iz Dikla preuzeli na obrađivanje — čini se, s obzirom na površinu zgon, da je površina zemljišta iznosila oko 3 ždrijeba^{87a} — pa se može samo utvrditi da je svaki kmet obrađivao u ime zgon manje od 1 gonjaja zemljišta.

Važni podaci o drugoj vrsti obveze na zgonu, pojedinačnoj, nalaze se u Zadarskom katastru i Novigradskom zborniku. U temeljnom dijelu Katastru (iz 1421) zgon se uopće ne spominje, iako se redom navode svi posjedi koji pripadaju vranskom kastrumu.⁸⁸ U dijelovima kasnije dodanim Katastru zgon se spominje na tri mjesta:

⁸⁷ B. Dulibić, Borba murterskih seljaka za »staro pravo«, Šibenska revija 1955/4—5, 55—6 (podatak nisam mogao provjeriti!).

^{87a} Na takav zaključak upućuju i neki drugi ugovori u kojima se utvrđuje skupna obveza na zgonu. God. 1447. zadarski zlatar Juraj Ratkov daje na obrađivanje petorici seljaka iz Crnoga 100 gonjaja oranice u selu Kašić (Caxić), obvezujući ih i da obrađuju »*vnum eius sgonum gognalium octo*« u Kašiću (HAZ, S. Damiani, B. II, F. III/3, 8. V 1447). Skupna obveza zgon u ovom primjeru iznosi 8 gonjaja na 100 gonjaja oranice: svaki seljak obrađuje zgon od nešto više od 1 1/2 gonjaja. Skupna obveza na zgonu pojavljuje se u onim kmetskim ugovorima koje vlasnik zemljišta ne sklapa s kmetovima koji sjede na njegovu ždrijebu (vilici sedentes), nego s kmetovima susjednih vlastelinstava. I u ugovoru iz 1413. (Cerodol) i u ovom iz 1447. (Kašić) kmetovi ne sjede na obrađivanoj zemlji, nego stanuju u Diklu (1413), odnosno u Crnom (1447).

⁸⁸ ZK, 389—90.

1) 8. III 1422. određuje se da su ljubački kmetovi dužni obrađivati 4 gonjaja zemljišta »pro sgono«;⁸⁹

2) u terminaciji zadarskog kneza Luke Trono (27. XI 1431) određuje se da su vranski kmetovi dužni godišnje »pro quolibet pario bovum arantium« obraditi 1 gonjaj zemljišta »pro sgono«⁹⁰ i

3) terminacijom kneza Jakova Barbadico (nakon 5. IX 1436) određuje se da su i ljubački kmetovi dužni obrađivati u ime zгона 1 gonjaj zemljišta »pro quolibet pari bouum arantium«.^{90a}

Nasuprot tim odredbama u kojima se zgon utvrđuje prema broju oračih volova, Novigradski zbornik (1551) određuje da je kmet dužan obrađivati zgon na kojem se može posijati kvarta žita.⁹¹

Ti podaci jasno su pokazivali kako se u XV i XVI st. određivao zgon na zadarskom teritoriju, ali pokušaji da se prema njima utvrdi i stvarna kmet-ska obveza, tj. površina zгона, nisu bili sasvim uspješni.

Prvi je to pokušao g. 1954. I. Grgić: uspoređujući podatke o zgonu u Zadarskom katastiku i Novigradskom zborniku, zaključio je da »ako se ove razlike u izrazu kritički uporede, izlazi na isto, naime da je za kmeta koji je držao 'pun žrib', zgon iznosio četiri gonjaja«.⁹² Takav zaključak nastojao je potkrijepiti tvrdnjom da je prema terminaciji kneza Luke Trono od 27. XI 1431. stvarna obveza kmeta na zgonu također iznosila 4 gonjaja, kao u odredbi za ljubačke kmetove od 8. III. 1422, što je osnovao na pretpostavci da je postojala »norma u doba predmletačkih feudalnih agrarnih odnosa u Sjevernoj Dalmaciji, da kmet na 'punom žribu' drži četiri jarma volova, pa je svakako na toj osnovi izražena površina zгона«.⁹³ Grgić je i podatak o zgonu iz Novigradskog zbornika također odredio s površinom od 4 gonjaja: uzimajući da je zadarska kvarta iznosila 1,33 hl i da su se s tom količinom žita mogla zasijati 2 gonjaja, zaključio je da je ta površina samo polovica kmet-ske obveze, dio koji kmet mora svake godine zasijati, dok jednaku površinu kmet mora prirediti za sijanje iduće godine, odnosno da obveza zгона i prema Novigradskom zborniku iznosi 4 gonjaja.^{93a}

M. Barada je 1957. Grgićev pokušaj ocijenio kao »umnogom nepotpun«, ali ni njegovo određivanje površine zгона nije bilo uspješnije. Kao što je Grgić podatke o zgonu u Zadarskom katastiku i Novigradskom zborniku izjednačio omjerom od 4 gonjaja, tako je Barada te podatke izjednačio s jednim gonjajem, istaknuvši da je kvarta u Novigradskom zborniku »mala kvarta oko 30 kg sjemena ili jedan gonjaj oranice, kako izričito i piše u Zadarskom katastiku«.⁹⁴

⁸⁹ Isto, 397. Koliko se može suditi prema tekstu, obveze ljubačkih kmetova unesene su u Katastik nakon 8. III 1422.

⁹⁰ Isto, 392—93.

^{90a} Isto, 396.

⁹¹ Barada, n. dj., 161 (Novigradski zbornik, čl. 6 e).

⁹² Grgić, Pabirci . . . , 127.

⁹³ Isto, 128.

^{93a} Isto, 127.

⁹⁴ Barada, n. dj., 136.

Osnovni nedostatak Grgićeva i Baradina određivanja zгона bio je u tome što nisu analizirali, uz Zadarski katastik i Novigradski zbornik, i kmetske ugovore iz XV i XVI stoljeća. Grgić je najvažnije pitanje: broj oraćih volova na ždrijebu u XV st. (s obzirom na Zadarski katastik) — nastojao potkrijepiti podacima iz XVII ili čak XIX st., dok se Barada na to pitanje nije osvrnuo, pa je stvarna površina zгона nakon njihovih radova ipak ostala nepoznata.

Razmatrajući kmetske ugovore iz XV i XVI st. sa zadarskog teritorija utvrđujemo, kako sam već rekao, da je zgon određen vrlo različito, odnosno da ne postoji jedinstveni način za utvrđivanje zгона. To otežava sigurnije zaključivanje o površini zгона, ali se ipak može utvrditi da je u XV st. bilo običnije određivanje zгона prema broju oraćih volova, dok je u XVI st. zgon gotovo redovito određen prema količini sjemenja. To istodobno znači da u kmetskim ugovorima iz XV i XVI st. sa zadarskog teritorija rijetko nalazimo utvrđenu površinu zгона u gonjajima.

U građi iz XV st. nisam dosad našao nijedan podatak koji bi potvrđivao Grgićevu pretpostavku da je kmet tada držao na ždrijebu 4 para volova. Evo nekoliko primjera. God. 1452. Bogdan Milošević, kao kmet Ivana de Boscho, preuzima 2 ždrijeba zemlje u Miljacki, obvezujući se »continue super dictis duabus sortibus habere et tenere *duo paria bouum*«, što znači da je bio dužan držati na svakom ždrijebu samo jedan par volova.^{94a} God. 1456. Ivan Calcina sklapa ugovor s gaštaldom Vukotom Cvitkovim i daje mu 2 ždrijeba u selu Skril na kojima je dužan »tenere *ad minus tria paria bouum*«. ⁹⁵ I još jedan primjer: g. 1467. zadarski građanin Petar de Russis daje u zakup Galeaciju de Crissauis 7 ždrijebova zemlje u Jošanima, Lišanima i Veterinićima, pri čemu se zakupnik obvezuje da će nabaviti 8 oraćih volova, a vlasnik zemljišta 2 vola, pa je na 7 ždrijebova bilo svega 5 pari volova.⁹⁶

Navedeni primjeri pokazuju da je u XV st. zadarski seljak držao na svakom ždrijebu u prosjeku 1 do 2 para volova. Iako je, po svoj prilici, ponekad na ždrijebu bilo i više pari volova, ipak Grgićeva pretpostavka o 4 para volova na ždrijebu po svemu sudeći nije u skladu s izvorima XV stoljeća. Osim toga, ona nije u skladu ni s imovnim mogućnostima zadarskog seljaštva u tom razdoblju: 4 para volova nije posjedovao ni imućniji kmet! Tekst u Zadarskom katastiku (terminacija Luke Trono od 27. XI 1431) svakako pretpostavlja da su vranski i ljubački kmetovi mogli držati i više pari volova na ždrijebu, ali je vrlo vjerojatno da su i oni, kao i drugi kmetovi na zadarskom teritoriju, držali u prosjeku 1 do 2 para volova na svakom ždrijebu. Ako bismo na temelju tog omjera pokušali izračunati površinu zгона koju je kmet bio dužan obraditi, zaključili bismo da je ona u XV st. na posjedima vranskog i ljubačkog kastruma, kao i općenito na zadarskom teritoriju, iznosila između

^{94a} HAZ, SZN, J. de Calcina, B. IV, F. VI, fol. 233ro—234ro, 30. X 1452.

⁹⁵ HAZ, SZN, S. Damiani, B. IV, F. V/1, 30. XI 1456.

⁹⁶ HAZ, SZN, J. de Salodio, B. I, F. I/6, fol. 2ro—4vo, 16. IX 1467.

1 i 2 gonjaja na svaki ždrijeb.⁹⁷ To potvrđuju i oni rijetki ugovori iz XV st. u kojima se navodi točna površina zгона. God. 1454. Andrija de Grisogonis daje na obrađivanje petorici seljaka iz Kamenjana 5 ždrijebova zemlje u selu Uskipah (Vschipach), obvezujući ih na obrađivanje zгона od 7 gonjaja u istom selu, pa je svaki kmet godišnje obrađivao manje od jedan i po gonjaj.^{97a}

U drugoj polovici XV st. pojavljuje se nov način utvrđivanja zгона, količinom sjemenja koju kmet valja posijati na zgonu. Prema ugovoru o zakupu sela Podbrđane (Podbarjane) u zadarskom distriktu iz g. 1473, trinaestorica kmetova bili su dužni zajednički »far arar ognj anno vn sgono de semenazon de quarte quindici de formento«, svaki kmet u količini nešto više od 1 kvarte žita.⁹⁸ U ugovorima iz XVI st. takav način utvrđivanja zгона postaje redovit. God. 1558. Vit Roglić postaje kmet u selu Zlošane, obvezujući se za 2 ždrijeba zemlje zasijati 1 kvartu veliku žita u ime zгона,^{98a} a g. 1564. dvojica kmetova u Miljacki bili su dužni za 3 ždrijeba zemlje zasijati 2 kvarte velike i 1 kvartarol žita u ime zгона.⁹⁹ Iz tih primjera se vidi da je prosječna obveza kmeta, izražena u količini sjemenja, iznosila u ime zгона oko jednu kvartu žita. Takvu obvezu predviđa i Novigradski zbornik: gospodar ždrijeba daje kmetu zgon na kojem se može posijati kvarta žita.^{99a}

I na posjedima zadarskih samostana u XVI st. radna obveza kmeta na zgonu iznosila je sisanje žita u količini od jedne velike kvarte. Tako 11. X 1518. zadarski knez, pred kojim se vodi parnica između samostana sv. Marije i samostanskih kmetova u Petrčanima »occasione seminis pro sgono«, donosi odluku da su kmetovi dužni »seminare unam quartam frumenti ad mensuram magnam pro sgono, pro quolibet dictorum laboratorum«,¹⁰⁰ a g. 1551. samostan sv. Nikole u Zadru daje na obrađivanje šestorici seljaka 6 ždrijebova zemlje u Ratičjemselu, obvezujući ih da u ime zгона zasiju »quartas sex frumenti ad mensuram magnam«, dakle na svaki ždrijeb po jednu veliku kvartu žita.^{100a} Prema tome, u kmetskim ugovorima iz druge pol. XV i iz XVI st.

⁹⁷ S takvim zaključkom je na izgled u suprotnosti spomenuti podatak iz ZK-a (8. III 1422) o dužnosti ljubačkih kmetova da obrađuju u ime zгона 4 gonjaja. Kako smo vidjeli, Grgić je baš tom podatku dao središnje značenje, pa je prema njemu usklađivao ostale podatke, da bi najzad zaključio da je obveza od 4 gonjaja u ime zгона bila općenita na zadarskom teritoriju u XV i XVI stoljeću. Nasuprot Grgiću, Barada je drugačije tumačio taj podatak, smatrajući da je »tim riječima istaknuto posebno pravo kmetova, koji su stanovali u gradu Ljubču ili tzv. podvoraca, koji su svi skupa bili dužni na rad samo četiri gonjaja zгона« (n. dj., 136). Tekst o obvezama ljubačkih kmetova u ZK-u (397) nije posve jasan, pa su zbog toga i moguća različita tumačenja, ali je usprkos tome važna činjenica da je terminacijom kneza Jakova Barbadić (nakon 5. IX 1436) i za ljubačke kmetove vrijedilo načelo o jednom gonjaju za svaki par volova u ime zгона, pa prema tome obveza od 4 gonjaja ne može biti kriterij, kao što je mislio Grgić, za utvrđivanje površine zгона na čitavom zadarskom teritoriju. Možda je obveza od 4 gonjaja doista vrijedila za ljubačke kmetove u početku 20-ih godina XV st., ali je kasnije zamijenjena, možda i zbog otpora kmetova, odredbom o jednom gonjaju za par volova, koja je 1431. utvrđena i za vranske kmetove?

^{97a} HAZ, SZN, S. Damiani, B. III, F. IV/13, fol. 53^{ro-vr}, 17. VI 1454.

⁹⁸ HAZ, SZN, J. de Calcina, B. VI, F. X/3, fol. 17°—18°, 19. IX 1473.

^{98a} HAZ, SZN, S. Budineus, B. I, F. I/3, fol. 118°, 11. V 1558.

⁹⁹ Isti, B. I, F. I/6, fol. 455^{ro-vr}, 9. VII 1564.

^{99a} Barada, n. dj., 161.

¹⁰⁰ Arhiv samostana sv. Marije u Zadru, pergamene, br. 697.

^{100a} HAZ, Spisi samostana sv. Nikole u Zadru, kutija 5, br. 323, 31. V 1551.

sa zadarskog teritorija riječ je o *velikoj zadarskoj kvarti*, kao kriteriju za određivanje površine zgonu, pa je i kvarta u Novigradskom zborniku (čl. 6e) velika, a ne mala kvarta, kako je mislio M. Barada.

Iako navedeni podaci jasno upozoravaju na promjenu u načinu utvrđivanja kmetskog rada na zgonu u XVI st., teže je odgovoriti na pitanje o značenju te promjene. Prema prvom načinu (orači volovi) zgon je na 1 ždrijeb iznosio između 1 i 2 gonjaja ili između 1/4 i 1/2 ha (XV st.). Utvrđivanje površine zgonu prema drugom načinu (količina sjemenja) otežano je, jer nije točno poznata veličina zadarske velike kvarte, niti potrebna količina sjemenja na 1 gonjaj u XV i XVI stoljeću.¹⁰¹ Ako bismo, ipak, kao približne vrijednosti uzeli pokazatelje, navedene u bilj. 101, došli bismo do zaključka da je zadarski kmet u prvoj polovici XV st. bio dužan da posije u ime zgonu između 50 i 100 litara žita, a u XVI st. jednu veliku kvartu ili oko 125 litara žita, odnosno, zgon je u XVI st. površinom bio veći: u usporedbi s prosječno 1 do 2 gonjaja u prvoj polovici XV st., zgon je u XVI st. iznosio oko 2 1/2 gonjaja. To dalje upućuje na zaključak da su se od XIV do XVI st. obveze kmetova na zadarskom teritoriju, s obzirom na zgon, postepeno povećavale: a) XIV st.: uglavnom ne postoji obveza rada na zgonu, b) prva pol. XV st.: zgon iznosi 1 do 2 gonjaja na 1 ždrijeb i c) XVI st.: zgon iznosi 1 veliku kvartu ili oko 2 1/2 gonjaja na 1 ždrijeb.

Dakako, valja napomenuti da je ta usporedba ponešto shematizirana: ona odražava, s obzirom na pitanje zgonu, samo osnovnu promjenu u položaju

¹⁰¹ Pozivajući se na paškog povjesničara Ruića iz XVIII st., M. Vlajinac ističe da je zadarska kvarta iznosila oko 125 litara, odnosno prema nekim novijim odredbama, 133,31 litre (Rečnik naših starih mera u toku vekova III, Beograd 1968, 381), ali ne daje tačniji odgovor na pitanje: kakav je bio odnos između zadarske velike i male kvarte?, nego smatra da je ta zadarska kvarta u stvari bila velika kvarta (isto, 384). I. Grgić je o zadarskoj kvarti napisao: »Zadarska kvarta mjerila se zapreminom i iznosila je 1,33 hl, što čini oko 100 kg žita« (Pabirci, 126, bilj. 8), što je u skladu s određivanjem kvarte od M. Vlajinca, ali uopće ne uzima u obzir postojanje velike i male kvarte i razliku među njima. M. Barada je kvartu žita, koja se spominje u Novigradskom zborniku, nazvao malom kvartom, određivši je s 30 kg sjemenja ili oko 40 litara (n. dj., 136), što se približava mletačkoj kvarti za vino, koja je iznosila 2 1/4 dubrovačkog malog vedra, odnosno nešto preko 43 litre (D. Dinić-Knežević, Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV v., Historijski zbornik XIX—XX, 1966—67, 422). Za određivanje zgonu važno je i poznavanje količine sjemenja koje je potrebno za sisanje jednog gonjaja. Grgić je smatrao da je »za gonjaj zemlje potrebno okruglo 1/2 zadarske kvarte tj. oko 50 kg sjemenja ili 1 kvarta odnosno 100 kg sjemenja za 2 gonjaja« (Pabirci, 126, bilj. 8), što znači da je na 4 gonjaja (oko 1 hektar) bilo potrebno oko 200 kg sjemenja, ali se čini da nije uzeo u obzir razliku između srednjovjekovnog i današnjeg načina sisanja. S obzirom na to mnogo je određenije mišljenje D. Klēna, koji je u odličnom radu: »Fratrija, feud opatije sv. Mihovila nad Limom u Istri i njegova sela (XI—XVIII st.)«, Rijeka 1969, istakao da se »danas u prosjeku uzima da se kod ručnog sisanja žitarica troši po 1 hektaru od 140 do 220 kg žita«, ali budući da se u XVI st. sijalo mnogo rjeđe nego danas zaključuje da »ne griješimo ako za prosječnu količinu žitarica potrebnu za sjetvu u to vrijeme uzmemo količinu od oko 150 kg po 1 hektaru, odnosno u litrama oko 1/3 više, tj. 200 litara« (125). Prema tome, određivanje površine zgonu u XV i XVI st. ovisi o: a) utvrđivanju površine gonjaja, b) utvrđivanju zapremine velike i male zadarske kvarte i c) utvrđivanju potrebne količine sjemenja pri sisanju 1 gonjaja u tom razdoblju. Budući da utvrđivanje tih elemenata nije sasvim sigurno, izuzev određivanja potrebne količine sjemenja, sva izračunavanja zgonu valja i dalje uzimati kao pretpostavke.

kmetova na zadarskom teritoriju od XIV do XVI st. kako je utvrđena u agrarnim ugovorima, ili, drugim riječima, na zadarskom teritoriju u XV i XVI st. nalazimo i odstupanja od prosječne površine zгона, odnosno teže obveze zгона. God. 1456. zadarski trgovac Nikola de Ventura daje trojici kmetova 3 ždrijeba kod sv. Sofije (in confinio sancte Sofie), obvezujući ih da moraju »facere vnum sgonum super dicta possessione omni anno sex gognaiorum, et alium preparare pro anno sequenti«, što znači da je zgon na 3 ždrijeba iznosio 12 gonjaja, a svaki kmet je morao obraditi 4 gonjaja.^{101a} Opseg kmetske obveze na zgonu ovisio je o kakvoći zemljišta na ždrijebu: što je zemlja bila slabija ili neprikladnija za obrađivanje, to je i obveza na zgonu bila manja. U navedenom primjeru Nikola de Ventura daje 3 ždrijeba zemlje »in vna pecia«, što je vrlo rijedak primjer u agrarnim ugovorima iz XV st. — ždrijež bio gotovo redovito bio razbijen na više manjih parcela, što je otežavalo njegovo obrađivanje — pa to objašnjava težu obvezu zгона. Isto tako, ako je na ždrijebu bilo neobrađena, napuštena zemljišta, obveza na zgonu bila je lakša.

Radna renta kmeta na zadarskom teritoriju u XV i XVI st. nije se sastojala samo od obveze rada na zgonu, nego i od različitih oblika tlake, koja je u ugovorima određena još raznovrsnije, nego zgon. Zadarski katastik određuje vranskim i ljubačkim kmetovima, uz obvezu zгона, još i pojedinačnu tlaku od 12 dana godišnje.¹⁰² U kmetskim ugovorima iz sredine i druge pol. XV st. tlaka je nešto manja. God. 1440. Bartol de Bartolacis daje petorici kmetova iz Obrovice na obrađivanje 5 ždrijebova zemlje u selu Suheračice, obvezujući ih, uz rad na zgonu, i na zajedničku tlaku: svake godine bili su dužni dovesti u Zadar dvadeset tovara sijena.¹⁰³ Kad g. 1469. Jakov Bozo naseljava kmetove na otoku Bacpu, obvezuje ih i na 2 dana godišnje pojedinačne tlake »in illo laborerio, in quo et quando ipse dominus proprietatis voluerit«. ^{103a}

Dok je na pitanje o opsegu kmetske obveze na zgonu bilo moguće dati barem donekle točan odgovor, dotle je rješavanje pitanja: kolika je bila površina zгона na vlastinstvu?, odnosno: kakav je bio omjer između površina selišne i alodijalne zemlje? gotovo nemoguće zbog oskudnosti podataka. Uprkos tome, sačuvani podaci omogućavaju zaključak da je alodijal na zadarskom teritoriju u XV i XVI st. najčešće bio malen. Prema Zadarskom katastiku, približan omjer između selišne i alodijalne zemlje bio je, ako uzmemo gore navedenu površinu zгона, 30 (32) : 1—2 gonjaja, pa bi to značilo da je alodijal u prvoj pol. XV st. u selima na području vranskog kastruma iznosio otprilike 1 do 2 ždrijeba.¹⁰⁴ Prema već spomenutim ugovorima iz 1454. (Uskipah) i 1456. (sv. Sofija), zgon je iznosio 7, odnosno 12 gonjaja. U jednom ugovoru iz g. 1485. ističe se da Šimun de Zadulinis duguje Zoilu de Nassis 20 dukata, jer mu je ovaj prodao »sgonum gognalium octo terre« u selu Blazošina,¹⁰⁵

^{101a} HAZ, SZN, Baptista Marci de Venetiis, B. I, F. I/b, fol. 35vo, 28. I 1456.

¹⁰² ZK, 396.

¹⁰³ HAZ, SZN, J. de Calcina, B. I, F. I, fol. 58vo, 20. VIII 1440.

^{103a} Isti, B. VI, F. IX/6, fol. 89^{vo-vo}, 7. I 1469.

¹⁰⁴ Prema ZK-u količina zemlje koju su obrađivali kmetovi na području vranskog kastruma bila je: Hrašćane 15 ždrijebova, Tinj 25, Zablacé 40, Blačane 15, Skorobić 24 (ZK, 389—90). ZK ne kaže koliko je ždrijebova držao pojedini kmet, ali je gotovo sigurno da je i tu, kao i drugdje na zadarskom teritoriju kmet držao jedan ždrijež.

¹⁰⁵ HAZ, SZN, J. de Salodio, B. II, F. II/12, 13. I 1485.

a u jednom nedatiranom ugovoru iz sredine XV st. Radota Prodanić prodaje Marku de Nosdrogna 8 gonjaja obradiva zemljišta u Draginićima »in duabus petijs, una vocata poduornitia cum sedimine, alia uero cognominata sgon«: u ovom primjeru podvornica, sedimen i zgon zajedno iznose 8 gonjaja, pa sam zgon vjerojatno nije bio veći od 4—5 gonjaja.¹⁰⁶

Površina zгона ovisila je o broju ždrijebova, točnije o broju obrađenih ždrijebova na vlastelinstvu. Gornji primjeri pokazuju kolike su bile parcele zгона u XV st., ali je na vlastelinstvu moglo biti i dva ili tri zгона, ovisno o broju ždrijebova. Iako je vlasnik ždrijeba snosio troškove (hrana) pri obradbi zгона i davao potrebno sjemenje, širenje alodijala bilo je u njegovu interesu, jer je sav prirod sa zгона pripadao njemu. Promjena u načinu određivanja zгона, količinom sjemenja, u drugoj pol. XV st. svakako odražava interese zemljovlasnika. Raniji način, prema oračim volovima, sa stajališta zemljovlasnika nije bio dovoljno pouzdan, rezultirao je prilično malenim zgonom. Uvođenjem određene količine sjemenja, kao kriterija za zgon, zemljovlasnik je dobivao i utvrđeni, veći zgon. Pa ipak, usprkos gore navedenim podacima koji pokazuju da je alodijal na zadarskom teritoriju u drugoj pol. XV i u XVI st. nešto povećan, mislim da znatnije povećanje zгона nije bilo moguće. Vlastelin je bio ograničen u nastojanju da poveća alodijal nestašicom radne snage na zadarskom teritoriju u čitavu razdoblju do Ciparskog rata: ako bi i pokušao nametnuti težu obvezu zгона, vlasnik zemljišta ne bi mogao naći kmeta za svoj ždrijeb s kojim bi mogao sklopiti takav ugovor. Jedna od mogućnosti za širenje alodijala bila je upotreba slobodne radne snage, izvan ždrijeba: g. 1511. Nikola Čimilić je zakupom pašnjaka osigurao obrađivanje svog zгона,¹⁰⁷ ali su takve mogućnosti ipak bile ograničene.

Prema tome, kmet je na zadarskom teritoriju u XV i XVI st. bio opterećen s dvije vrste rente: naturalnom i radnom, pri čemu je težište bilo na naturalnoj renti, dok novčanoj renti nema traga. Kmet je radnu rentu vršio u obliku rada na zgonu i tlakom, dok je naturalnu rentu od četvrtine plodova davao sa ždrijeba i s podvornice, ali postoje i neznatna odstupanja od toga: g. 1413. kmetovi iz Dikla obvezali su se, preuzimajući zemlje u Cerodolu, na davanje trećine s podvornica.¹⁰⁸ Budući da je i zadarski težak davao redovito samo naturalnu rentu — zakup uz novčanu rentu, tzv. pravi zakup, na određen rok, prilično je rijedak u usporedbi s težaštinom — zaključujemo da je podavanje u naturi bilo u interesu vlasnika zemljišta: u XV i XVI st. na zadarskom području nema ni traga pokušaju za promjenom naturalne u novčanu rentu. To se može objasniti bitnim obilježjem gospodarskog života na području dalmatinskih gradova, osobito njihove trgovine: žito, vino ili ulje dragocjeni su proizvodi u kasnom srednjem vijeku i mnogo pouzdaniji kapital od novca. Osim toga, valja uzeti u obzir i to da vlasnik zemljišta samo jedan dio priroda koji mu pripada namjenjuje tržištu, dok ostatak upotrebljava u vlastitoj prehrani.

O zgonu i općenito o kmetskim odnosima na posjedima Rogovskog samostana u XV st. ima malo podataka, ali su njihova obilježja bila slična

¹⁰⁶ Isti, B. IV, F. V/2.

¹⁰⁷ Gunjača, n. dj., 286.

¹⁰⁸ V. bilj. 85.

agrarnim odnosima na čitavom zadarskom teritoriju u XV stoljeću. Iako su se kmetski odnosi na rogovskim posjedima razvijali u prvom redu na prikladnu zemljištu (terraferma), ipak je bilo pokušaja njihova prenošenja i na otočni dio posjeda. Najzanimljiviji je pokušaj jednog od zakupnika prihoda Rogovskog samostana, Jakova Bozo iz Verone, inače zadarskog građanina, iz god. 1469. da privede kulturi potpuno pusti i neplodni otok Babac.¹⁰⁹ Jakov Bozo sklapa ugovor s petoricom seljaka obvezujući ih da budu njegovi »firmj et stabiles vilici« na otoku Bapcu, da na njemu sagrade »suas domos et habitationes« i da u njima borave kao pravi vilici sedentes sa svojim obiteljima. Petorica kmetova obvezala su se da će iskrčiti (disboscare) zemljište na otoku Bapcu koji, kako se u ugovoru ističe, »incultus et boschius est a tanto tempore quod memoria hominum non est in contrarium« i da će iskrčeno zemljište prirediti »ad arrandum et pastinandum«.¹¹⁰ Prema tome, kmetovi su na iskrčenom zemljištu morali prirediti oranice i zasadići vinovu lozu i masline, uz podavanje od četvrtine plodova. Osim prirodne rente, kmetovi su bili dužni na određene honorancije i na rad na zgonu, koji »debeant laborare super dicto scopulo, siue in uila Verbiza, uel alibi«, prema volji Jakova Bozo.¹¹¹ U ugovoru se ne navodi veličina zgonu, ali je on zanimljiv po tome što dokazuje da zgon nije nužno morao biti vezan uz ždrijeb, pa Jakov Bozo predviđa mogućnost da kmetovi s Bapca rade na samostanskom zgonu u Vrbici. Taj pokušaj krčenja otoka Bapca sasvim je izuzetan i premda u dokumentima ne možemo pratiti njegov daljnji tok, sasvim je sigurno da je bio neuspješan.

Takav zaključak čini se sigurnijim i zbog toga što kasnije nema više traga takvim pokušajima. Desetak godina kasnije (1480), komendatar Rogovskog samostana, Petar Foscarei, daje Blažu Milojeviću iz Ždrelca 35 gonjaja zemlje u Dragama na otoku Pašmanu da na njima gaji žito i zasadi masline, uz obvezu podavanja četvrtine maslina i petine žita, ali ne razvijajući pri tom kmetske odnose. Usprkos velikoj količini zemljišta (više od jednog ždrijeba), Blaž sklapa ugovor o težaštini, bez obilježja kmetsva (Blaž ne mora biti vilicus sedens, nema zgonu).¹¹²

Iz sredine 60-ih godina XVI st. sačuvano je nekoliko ugovora između Rogovskog samostana i kmetova, iz razdoblja pred Ciparski rat, kad je opat Montemerlus nastojao ponovo naseliti opustjela samostanska sela, koji preciziraju kmetske odnose na samostanskim posjedima u tom razdoblju. God. 1564. opat Montemerlus sklapa kmetski ugovor s Jurjem Seljanovićem iz

¹⁰⁹ HAZ, SZN, J. de Calcina, B. VI, F. IX/6, fol. 89vo, 7. I 1469. Otok Babac nije pripadao Rogovskom samostanu, nego je bio vlasništvo Jakova Bozo, zakupnika samostanskih prihoda. Do 1453. otočići Babac, Komornik i Frmić bili su posjed zadarske komune koja ih je davala u zakup, a te godine komuna ih je predala Marinu de Soppe, u zamjenu za kuću u Zadru (ZK, 386). Prema jednoj bilješci iz 1506. Marin de Soppe je ta tri otočića prodao Jakovu Bozo (Gunjača, n. dj., 335; u tekstu stoji: »Juliano Bozo, Veronese«, brat Jakova Bozo ili pogreška?). Neki elementi u ugovoru iz 1469. (zgon u Vrbici, odredba o raspolaganju maslinicima »prout faciunt et facere possunt vilici Abbacie de Rogouo«) pokazuju da je Jakov Bozo u gospodarskom pogledu uključio otok Babac u okvir posjeda Rogovskog samostana u razdoblju dok je držao u zakupu rogovske prihode (barem do g. 1488).

¹¹⁰ Na istom mjestu.

¹¹¹ Isto.

¹¹² HAZ, SZN, J. de Salodio, B. II, F. II/7, 30. XII 1480.

Dolinaca i daje mu na obrađivanje jedan ždrijeb zemlje sa svim pripadnošćima u Gorici, obvezujući ga na trajno nastanjivanje na ždrijebu i na podavanje četvrtine i desetine plodova.¹¹³ Juraj Seljanović je bio dužan da obrađuje na uobičajeni način svoj ždrijeb (polovicu uzorati i zasijati, polovicu prirediti), a ukoliko ne bi zasijao polovicu ždrijeba, bio je svejedno dužan dati opatu četvrtinu i desetinu »de vacuo«.¹¹⁴ Ta odredba, koja se redovito pojavljuje u agrarnim ugovorima iz XVI st. na zadarskom području, imala je za cilj da primora kmeta na redovito obrađivanje ždrijeba. Osim honorancija (jedna kvarta žita, jedno pile i hranjenje jedne svinje za račun samostana), Juraj je bio dužan raditi na samostanskom zgonu. U ugovoru se, na žalost, samo općenito ističe da je kmet dužan »ad omnia opera arrationis et seminationis, ac secationis sgoni, fiendi annuatim pro dicto domino fundi«,¹¹⁵ ali se ta obveza iscrpnije ne utvrđuje, iako je gotovo sigurno da je zgon na rogovskim posjedima bio označen jednako kao i u drugim agrarnim ugovorima sa zadarskog teritorija u XVI st., količinom sjemenja. Odgovor na to pitanje ne daje niti opat Montemerlus u svom, inače iscrpnom, izvještaju iz god. 1564, ograničavajući se samo na objašnjenje da »questi sgoni sono certi pezzi di terra, che di tempo in tempo li Abbati hano costumato di far laorar per conto loro ogni anno, come per honoranza, et li Vilani sono obligati di non mancare«.¹¹⁶ Montemerlus zatim ističe da na rogovskim posjedima postoje četiri zгона i da se svaki obrađuje »quatro uolte à l'anno«, a da samostan daje hranu kmetovima koji rade na zgonu.¹¹⁷ Podatak o postojanju četiri zгона, četiri komada zemljišta koja su kmetovi bili dužni obrađivati u ime zгона, dragocjen je, premda ne znamo najvažnije, njihovu površinu. Čini se, ipak, najvjerojatnijom pretpostavka da je površina samostanskog alodijala bila malena. Sudeći po Montemerlovoj konstataciji da su opati obrađivali zgon »di tempo in tempo«, izgleda da samostanski alodijal nije bio redovito obrađivan, što je razumljivo u nesređenim i nesigurnim prilikama zadarskog XVI stoljeća.

VI

Za studij agrarnih odnosa, osobito za poznavanje klasnih odnosa između zemljovlasnika i obrađivača zemljišta na zadarskom teritoriju i na posjedima Rogovskog samostana, XV i XVI st. pružaju dragocjenu građu. Odmah valja istaći da se XV i XVI st., s obzirom na razvitak i obilježja klasnih odnosa u zadarskom agraru, međusobno bitno razlikuju. Dok je agrarni razvitak u XV st. po svim svojim obilježjima, izuzevši pojavu zгона, čvrsto vezan uz agrarni razvitak prethodnih stoljeća, dotle XVI st. donosi prijelom u razvitku zadarskog agrara: proces zaoštavanja klasnih odnosa u zadarskom agraru, koji će doživjeti vrhunac u otvorenom sukobu u sredini XVIII st., ima svoj začetak upravo u XVI st. i to zbog temeljite promjene u političkom i gospodarskom razvitku mletačke Dalmacije i napose zadarskog teritorija.

¹¹³ HAZ, SZN, S. Budineus, B. I, F. I/6, fol. 469vo—470vo, 17. X 1564.

¹¹⁴ Na istom mjestu.

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ Izvještaj, fol. 44^{vo-vo}.

¹¹⁷ Na istom mjestu.

Proces zaoštavanja klasnih odnosa između vlasnika i obrađivača zemljišta na zadarskom teritoriju vrlo je složen i tek će temeljito istraživanje bogate arhivske građe u dalmatinskim arhivima iz XVI st., koja još nije uopće ispitana, rezultirati točnijim rješenjima i objašnjenjem svih uzroka, ali već i dosadašnja arhivska istraživanja upućuju na temeljne tokove u tom procesu, koji se vrlo intenzivno odrazio i na agrarni razvitak na posjedima Rogovskog samostana.¹¹⁸

Zbog vrlo oskudnog proučavanja arhivske građe za razvitak zadarskog agrara u XV i XVI st., dijelom i zbog obilježja te građe koja sadrži malo podataka o strukturi posjeda, kakvi postoje na primjer za XVIII st., nije poznat važan element za studij agrarnog razvitka na zadarskom teritoriju: omjer između površina obradiva i neobradiva zemljišta, te stupanj obrađenosti obradiva zemljišta na zadarskom teritoriju u tom razdoblju. Znatan dio površine zadarskog distrikta, osobito na otocima, bio je krševit i neobrađen (terre montuose, inculte), dijelom pod maslinicima ili šumarcima (boschi), ali ni obradive površine nisu bile u cjelini obrađene. Plodniji tereni u blizini naselja, osobito u bližoj okolici Zadra, bili su u potpunosti obrađeni, ali na drugim dijelovima distrikta bilo je u XV st. i neobrađena zemljišta. God. 1481. Franjo Dražmilić prodaje Grguru de Ciualellis 4 ždrijeba zemlje u Veterinićima, od kojih na dva ždrijeba sjede dva kmeta, ali »super alijs, uero, duabus (sc. sortibus terre, T. R.) nemo ressidet«.¹¹⁹ U toku XV st. vlasnik zemljišta lakše je nalazio težaka za nasadivarje i obrađivanje vinograda, nego što je mogao naći kmeta za rad na ždrijebu u unutrašnjosti distrikta. Zbog toga u kmetskim ugovorima iz XV i prve polovice XVI st. često stoje posebne odredbe kojima vlasnik ždrijeba osigurava kmetski rad za sebe. God. 1427. Grubiša Marković obvezuje se Lovri de Pechiaro da će doći u selo Račice (Račice) i ondje 6 godina biti njegov villanus, te da će obrađivati zemljišta Lovrina »et non aliarum personarum«,¹²⁰ a god. 1440. petorica kmetova Šimuna Detrika obvezuju se posebnim ugovorom da neće »laborare terena aliorum, nec alibj, nisi terena dicti domini Simeonis« u Veljanima, dok budu njegovi vilici.¹²¹ Takvi ugovori rezultat su zemljovlasnikova nastojanja da osigura za sebe cjelokupni rad kmeta i da onemogućí preuzimanje dodatnih obveza od strane kmeta. Zemljovlasnik je na različite načine osiguravao radnu snagu za rad na posjedu. God. 1511. Nikola Čimilić daje u zakup na 3 godine kmetovima iz Dikla svoje pašnjake u Cerodolu uz vrlo nisku zakupninu od 20 libara godišnje, dakle uz povoljne uvjete, ali »con patto di venir arrar li sgoni, con mercede all' uomo e animali soldi 10 al di, e senza animali soldi 6«.¹²² Taj ugovor iz početka XVI st. najjasnije svjedoči svojim odredbama, vrlo povoljnim za kmetove iz Dikla, o sve većoj potrebi zemljovlasnika za kmetskim radom, pojačanoj u tom razdoblju i nesigurnim prilikama u distriktu zbog sve snažnijih provala Turaka.

¹¹⁸ U literaturi je tom procesu obratio najviše pažnje I. Grgić u spomenutom radu: »Buntovni pokret dalmatinskih težaka 1736/1740. godine«.

¹¹⁹ HAZ, SZN, J. de Salodio, B. II, F. II/8, 20. X 1481.

¹²⁰ HAZ, SZN, T. de Prandino, B. III, F. IV, fol. 305°, 18, II 1427.

¹²¹ HAZ, SZN, J. de Calcina, B. I, F. I, fol. 84°, 23. XI 1440.

¹²² Gunjača, n. dj., 286.

Potreba za radnom snagom težaka i kmeta bila je jedan od elemenata koji je u XV st., pa i u prvoj polovici XVI st., utjecao na održavanje stanovite klase ravnoteže u zadarskom agraru. Dakako, klasnih sukoba i težačkog otpora protiv vlasnika zemljišta bilo je u zadarskom agraru i u XV st., a vjerojatno i ranije, ali nisu uopće ugrožavali ravnotežu između vlasnika i obrađivača zemljišta, ili drugim riječima, ti sukobi nisu bili toliko oštri da bi mogli ugroziti sam društveni poredak, nasuprot XVI st., u toku kojeg se taj klasni odnos počine zaoštravati.

Agrarni sporovi u XV st. nastajali su oko pojedinih pitanja. Težaci se protive najmanjem povećanju prirodne rente. God. 1429. spore se kmetovi iz Murvice s prioratom sv. Martina »de extra Jadram«, na čijem zemljištu u Murvici su imali vinograde, tvrdeći da su »pro temporibus preteritis« bili nepravedno »aggrauati soluere tempore vendemiarum singulos (!) vnam galinam«. ¹²³ Otpor težaka iz Murvice protiv nametnute honorancije završio je uspješno: prior sv. Martina oslobađa teške podavanja jedne kokoši, obvezujući se »vlllo vnque tempore non exigere, neque petere [...] (a) predictis laboratoribus aliquas galinas«. ¹²⁴ U izvorima iz XV st. vrlo rijetko nalazimo takve primjere povećavanja rente, odnosno nametanja honorancija, ali su sporovi oko načina upotrebe pojedinih vrsta zemljišta, osobito oko upotrebe pašnjaka i gajeva, bili mnogo češći, iako ni ti sporovi nisu bitnije ugrožavali tradicionalne odnose u zadarskom agraru, ili, drugim riječima, u XV st. u središtu sporova nije pitanje vlasništva nad zemljištem.

Prijelom nastaje u drugoj polovici XVI st., a uvjetuje ga tursko osvajanje velikog dijela zadarskog teritorija za Ciparskog rata. Već u toku mletačko-turskog rata 1537—40. Turci su osvojili važne dijelove zadarskog teritorija s Nadinom i Vranom, što se odrazilo i na zadarskom agraru, ali su tek turska osvajanja u doba Ciparskog rata stvorila sasvim novu situaciju: Turci su osvojili čitav središnji dio zadarskog teritorija, s prostranim agrarnim površinama, koji je na taj način sveden na uski obalni pojas od Novigrada do Biograda, odnosno Pakoštana. ¹²⁵ To je presudno utjecalo na zadarski agrar i na opseg poljoprivredne proizvodnje. Izvještaji zadarskih knezova u toku XVI st. upozoravaju na opustošenost i propadanje zadarskog teritorija, a u posljednjoj četvrtini XVI st. ističu da je nakon turskog osvajanja većeg dijela zadarskog teritorija porasla važnost zadarskih otoka. ¹²⁶ Taj proces može se, u stvari, pratiti mnogo ranije nego to ističu zadarski knezovi, već od početka XVI stoljeća. U prvoj četvrtini XVI st., nakon sve jačih turskih provala, usporedo s pustošenjem kopnenog dijela distrikta, porasla je gospodarska važnost zadarskih otoka, što jasno dokazuju podaci o zakupu onih otoka koji su bili vlasništvo zadarske komune, odnosno mletačke komore u Zadru. ¹²⁷ Uspr-

¹²³ HAZ, SZN, T. de Prandino, B. IV, F. V/A-1, fol. 106°, 23. II 1429.

¹²⁴ Na istom mjestu.

¹²⁵ Usp. bilj. 23.

¹²⁶ Novak, Commissiones IV, 444—45.

¹²⁷ To se najbolje vidi iz usporedbe iznosa koji su postignuti pri zakupu Silbe, Molata i Oliba. Prema Zadarskom katastru (1421) zakup Silbe iznosio je 700 libara, Molata 1422 libre, a Oliba 1311 libara (ZK, 384—85). Jedno stoljeće kasnije (1523) zakup Silbe iznosio je 1220, Molata 2630, a Oliba 3100 libara (HAZ, Datia et incantus, L. VI/5, fol. 48°—49°). Usprkos stanovitom opadanju vrijednosti libre, povećanje zakupnine, osobito Molata i Oliba, vrlo je veliko.

kos tome, tek je Ciparski rat temeljito izmijenio odnose u zadarskom agraru: uski obalni pojas i zadarski otoci postaju osnova agrarne proizvodnje. Budući da su zadarski otoci u cjelini oskudijevali obradivim površinama, te da je na tom prostoru došlo i do koncentracije stanovništva, nužna posljedica je bila izrazita oskudica obradiva zemljišta na preostalu dijelu zadarskog teritorija od posljednje četvrtine XVI st. dalje, dakle nakon Ciparskog rata. Oskudica u zemljištu potaknula je krčenje i privođenje kulturi do tada neobrađenih površina na zadarskim otocima, a upravo krčenje i upotreba do tada neobrađivana zemljišta postaje glavni uzrok zaoštavanju klasnih suprotnosti između vlasnika i obrađivača zemljišta. Krčenjem je bio obuhvaćen krševit teren, a osobito šume i pašnjaci, koji od posljednje četvrtine XVI st., dolaze u središte interesa zemljovlasnika i težaka.

Pašnjaci, gajevi i šume bili su u XV i XVI st. pripadnosti kmetskim selištima na kopnenom dijelu zadarskog teritorija i težačkim naseljima na otocima. U načelu kmet i težak slobodno su u XV i XVI st. upotrebljavali seoske šume i pašnjake, ne dajući za to najčešće nikakvo posebno podavanje. Svi seljaci upotrebljavali su šume i pašnjake zajednički kao zajednička dobra (beni comunali), ali su, ipak, u načinu njihove upotrebe postojale posebne odredbe i ograničenja, jer su pašnjaci, gajevi i šume bili vlasništvo gospodara ždrijeba ili vinograda.

Problem pašnjaka, gajeva i šuma jedno je od najvažnijih pitanja u razvitku agrarnih odnosa u srednjem vijeku na području srednjovjekovne Hrvatske i na području dalmatinskih gradova kojemu još nije obraćena dovoljna pažnja. Način upotrebe pašnjaka odražava oblik društvenih odnosa u agraru, odnosno oblik posjedovanja zemljišta. Oskudnost ranosrednjovjekovnih izvora ne omogućuje iscrpnije praćenje razvitka u položaju i načinu upotrebe pašnjaka, a to u ovom radu i ne može biti predmet iscrpnije analize, pa bih ovdje spomenuo samo neke osnovne elemente u toj problematici da bismo mogli bolje pratiti agrarni razvitak na zadarskom području u XV i XVI stoljeću.

U hrvatskoj historiografiji je za to pitanje veće zanimanje pokazao jedino M. Barada (Starohrvatska seoska zajednica), pri čemu je svoje zaključke o ranosrednjovjekovnoj seoskoj zajednici temeljio na kasnosrednjovjekovnim tekstovima (Poljički statut, Novigradski zbornik, građa o plemićkim općinama u Lici u XV st. iz Hrvatskih spomenika Đure Šurmina) smatrajući da oni sadrže »prežitke« starohrvatskog društvenog uređenja. Analizirajući te tekstove, Barada je pašnjake, šume i vode nazvao »općinama«, zajedničkim dobrom seoske zajednice, ali njegov postupak nije bio najispravniji. Barada, naime, nije pokušao istražiti *pravni položaj* pašnjaka u tim tekstovima, odnosno nije postavio pitanje: radi li se, na primjer, u Novigradskom zborniku o »prežićima« ranosrednjovjekovnog uređenja ili o potpuno drugačijem pravnom položaju pašnjaka i šuma koji moramo vezati uz razvijeni i kasni srednji vijek, a ne uz ranosrednjovjekovno razdoblje. Osim toga, Barada nije upozorio na razliku, s obzirom na pašnjake, u građi koju sadrži Novigradski zbornik (kmet-ski odnosi) i, na primjer, Šurminovi Hrvatski spomenici (plemićke općine). Ili, drugim riječima, nije obratio pažnju pitanju: tko je u Novigradskom zborniku vlasnik pašnjaka, a upravo to je bitno. Barada je, analizirajući Novigradski zbornik, opisivao, doduše, kmetsku zemljišnu jedinicu, ali je i u tom slučaju smatrao da su pašnjaci, šume i vode zajedničko vlasništvo sela, što

nije bilo točno. U tom pogledu Novigradski zbornik je jasan: u čl. 6, u kojem se utvrđuje odnos između gospodara i kmeta, određuje se da gospodar mora dati kmetu, naseljavajući ga na ždrijebu, i pašnjake i šume, dakle ono što tom ždrijebu pripada,¹²⁸ iz čega proizlazi da vlasnik pašnjaka nije »seoska zajednica«, nego gospodar (»patron«) ždrijeba obrađiva zemljišta. Stanovnik sela (villicus, kmet) ima samo pravo na upotrebu pašnjaka, često zajedničku za sve kmetove sela. Naseljavanjem novoga kmeta na ždrijebu, pašnjaci, šume i gajevi, kao predmet individualnog vlasništva (gospodar ždrijeba), postaju predmet zajedničke upotrebe svih kmetova u selu.

Novigradski zbornik, prema tome, svojim odredbama o pašnjacima i šumama nije »prežitak« ranosrednjovjekovnog uređenja na hrvatskom selu, nego dokument jedne od završnih etapa u srednjovjekovnom agrarnom razvitku na hrvatskom teritoriju. U najranijem razdoblju društvenog razvitka na starohrvatskom selu, u stoljećima nakon doseobe Hrvata, selo je, kao zajednica (općina) obrađivača, vlasnika zemljišta, bilo i vlasnik pašnjaka i šuma. Orađivači, pojedini članovi općine, istodobno su i vlasnici obrađiva zemljišta (oranice), a pašnjaci, šume i vode bili su zajedničko, općinsko vlasništvo koje su zajednički upotrebljavali svi članovi općine. Klasna diferencijacija i feudalizacija^{128a} na hrvatskom selu postepeno dovode do obrnuta odnosa prema zemlji: obrađivač prestaje biti njezinim vlasnikom, dok je jedini ostatak ranije etape zajednička upotreba pašnjaka koji više nisu vlasništvo seoske općine. Sažeto rečeno: na hrvatskom teritoriju i na dijelu zadarskog distrikta selo u razvijenom i kasnom srednjem vijeku ne tvore *vlasnici* ždrijebova (kao u seoskoj općini), nego *obrađivači na tuđem zemljištu*, a pašnjaci, gajevi i šume više nisu *zajedničko vlasništvo* (seoske općine), nego predmet *zajedničke upotrebe* svih stanovnika sela, pri čemu je bitan kriterij: je li obrađivač istodobno i vlasnik zemljišta ili nije. Kako je taj proces tekao na području srednjovjekovne Hrvatske nije moguće iscrpno utvrditi, o tome je sačuvano premalo izvora, ali se smije pretpostaviti da je on vrlo rano započeo i da je potkraj ranosrednjovjekovnog razdoblja bio već prilično razvijen, dakako, ne u jednakom intenzitetu na svim dijelovima srednjovjekovne Hrvatske. Uklapanjem dijelova hrvatskog teritorija u distrikte dalmatinskih gradova (Zadar), takvi društveni odnosi sve jače utječu i na njihov agrarni razvitak. Zbog oskudnosti izvornih podataka, teško je kronološki odrediti taj razvitak na zadarskom području, ali izvori iz XIV st. svjedoče da je on potpuno dovršen: vlasnik obrađiva zemljišta (gospodar vlastelinstva) istodobno je i vlasnik pašnjaka i šuma, a stanovnici sela imaju samo pravo njihove zajedničke upotrebe. Vlasništvo nad pašnjacima određeno je opsegom vlasništva nad obrađivim zemljištem, dakle brojem ždrijebova. Kad g. 1336. Krševan de Vitača i njegovi sinovi prodaju Danijelu de Varicassis 1 ždrijeb zemlje u selu Tršci, od 10 ždrijebova koje su tu posjedovali, onda se ističe da ga prodaju »cum decima parte de gais, pratis, aquis, pascuis, siluis« itd. koja pripada ždrijebu.^{128b}

¹²⁸ Barada, n. dj., 161.

^{128a} O procesu feudalizacije i o stvaranju vlastelinstava u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj v.: N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 157—62.

^{128b} Smičiklas, n. dj., X, 265.

Zadarska izvorna građa iz XV st., koja obiluje podacima o pašnjacima, gajevima i šumama, upozorava na neke nove činioce u načinu njihove upotrebe. Navest ću, kao primjer, spor oko pašnjaka i gajeva u Bokanjcu iz sredine XV st. koji istodobno jasno upućuje na njihove vrste na kopnenom dijelu zadarskog distrikta u tom razdoblju.

Selo Bokanjac (Bocagnaç), nedaleko Zadra, barem od XII st. u sastavu zadarskog distrikta, bilo je u sredini XV st. podijeljeno među više vlasnika. U sporu iz g. 1447. sudjelovali su: zadarski samostan sv. Dimitrija, s jedne, i kmetovi Zoila de Fera, majstora Vidola, Margarite, udove Ivana de Cressaua, i Nikole Rizo, zvanog Glavac, ribara iz Zadra, s druge strane.¹²⁹ Nije poznato koliki je bio posjed pojedinih vlasnika, ali se čini da je posjed samostana sv. Dimitrija bio najveći. Jedino za Nikolu Rizo točno znamo koliko je imao zemljišta u Bokanjcu: g. 1438. Lombardin de Soppe prodao mu je 106 gornjaja u Bokanjcu, dakle nešto preko 3 ždrijeba.^{129a} Budući da u sporu iz 1447. u njegovo ime nastupaju dva kmeta, a u ime ostalih po jedan, proizlazi da su ostali vlasnici u Bokanjcu, osim samostana sv. Dimitrija, imali između 1 i 2 ždrijeba. Predmet spora bio je način upotrebe bokanjačkih pašnjaka, pa je g. 1447. sklopljen sporazum na 5 godina kojim je bilo određeno: 1) da će svi kmetovi (i samostana sv. Dimitrija i zadarskih građana) zajednički pasti stoku na svim pašnjacima u Bokanjcu i na oranicama koje nisu zasijane žitom, te da u tom roku »dicta pascua dicteque terre inter dictos omnes villicos [...] sint comunia et comunes«; 2) da je za samostanske kmetove izdvojen i rezerviran posebni gaj Goligica (Goligiza) i 3) da ostali kmetovi, u ime naknade za upotrebu pašnjaka, moraju dati samostanu sv. Dimitrija dva kastrata.¹³⁰ Prema tome, 1447. bokanjački pašnjaci se, doduše, i dalje zajednički upotrebljavaju, ali se pojavljuju prva ograničenja: samostan za svoje kmetove izdvaja poseban gaj. Desetak godina kasnije (1456) došlo je do novog spora između istih zemljovlasnika (uz razliku: na strani zadarskih građana sudjeluje i Franjo de Nassis), a u središtu je bio gaj Goligica. Iako je sporazumom iz 1447. bilo utvrđeno da je taj gaj određen isključivo za samostanske kmetove, pa su redovnice i sada tvrdile da »dictum gaium Goligiza esse earum proprium et dicti earum monasterij in specialitate«, ipak su sada ostali vlasnici to poricali, tvrdeći da »dictum gaium esse comune inter ipsos omnes eo modo et iure, prout sunt reliqua pascua dicte vile Bochagnaç«. Spor je završen novim sporazumom koji je određivao da i kmetovi drugih vlasnika smiju iz zajedničkih pašnjaka (in pascuis comunibus) čitava sela izdvojiti jedan zajednički gaj (gaium comune), u kojem će njihova stoka naizmjenice pasti i to istodobno dok će samostanski kmetovi pasti stoku u gaju Goligica, a kad oni prestanu pasti stoku u gaju Goligica, onda smiju zajedno s drugim bokanjačkim kmetovima odvesti stoku u onaj zajednički gaj ili u preostale zajedničke pašnjake.^{130a}

Prema tome, u sredini XV st. u Bokanjcu su postojale tri vrste pasišta: 1) zajednički pašnjaci za sve kmetove, 2) izdvojeni gaj, dakle ograđen, šumo-

¹²⁹ HAZ, SZN, S. Damiani, B. II, F. III/2, 4. III 1447.

^{129a} HAZ, SZN, T. de Prandino, B. V, F. VII, fol. 146vo—147vo, 23. II 1438.

¹³⁰ V. bilj. 129.

^{130a} HAZ, SZN, J. de Calcina, B. V, F. VIII, fol. 5vo—6vo, 8. XI 1456.

vit pašnjak,¹³¹ Goligica samostana sv. Dimitrija i 3) zajednički gaj za ostale kmetove u Bokanjcu. Iako, dakle, u sredini XV sv. zajednička upotreba pašnjaka i dalje čvrsto obilježava agrarne odnose u Bokanjcu, ipak izdvajanje posebnih gajeva svjedoči o počecima konačne diobe pašnjaka. Otpor kmetova ostalih zemljovlasnika protiv samostana sv. Dimitrija, koji je izdvojio gaj Goligicu, dokazuje da je izdvajanje gajeva pojedinih vlasnika iz zajedničkog prostora za pašu, odnosno dioba pašnjaka, bila još u sredini XV st. relativno nova pojava, inače bi taj otpor bio teško razumljiv. Drugim riječima, otpor svjedoči da su se gajevi i pašnjaci još u sredini XV st. u većini zajednički upotrebljavali bez obzira na broj zemljovlasnika, ali je upravo u XV st. proces izdvajanja gajeva i šuma bio u toku.

Dragocjene podatke o tome pruža notarski instrument iz god. 1444.: zadržarski samostani sv. Nikole i sv. Dimitrija, te Nadalin de Pechiaro, koji su posjedovali »pro indiuiso quodam pasculum cum bosco« u selu Gromnice, odlučuju da podijele taj pašnjak »iuxta formam et continentiam *catastici comunis Jadre*, loquentis super divisionibus pascuorum, qui *catasticus* (!) vult et mandat, *quod pascua villarum, que inter patronos pro indiuiso sunt, dividantur secundum ratam terrenorum laborativorum*«. ¹³² Nije moguće točno utvrditi iz kojeg je razdoblja ta odredba o podjeli pašnjaka. *Catasticum comunis Jadre*, na koji se ugovor poziva, sačuvan je, ne računajući njegov izvod iz god. 1421. koji je objelodanio S. Antoljak (1949), tek od god. 1431. dalje, a u tom sačuvanom dijelu te odredbe nema. ¹³³ Iz XIV st., pak, katastik je sačuvan samo u fragmentu iz prve četvrtine tog stoljeća. Ni u tom dijelu katastika te odredbe, posve razumljivo, nema. God. 1360, u parnici pred zadržarskim sudom, Nikola de Vitcor i Misul de Pechiaro, optuženi da njihovi kmetovi pasu stoku na pašnjacima samostana sv. Nikole u Blatu, brane se da im je to dopušteno »per formam *cantastici Jadre*«, ¹³⁴ što dokazuje da su već u sredini XIV st. u katastiku bile zapisane odredbe o upotrebi pašnjaka. Gornja odredba mogla bi, dakle, biti i iz druge polovice XIV st., iako mnogo vjerojatnije pripada prvoj polovici XV stoljeća. Sačuvani podaci dokazuju da se u toku XV st. ta odredba katastika i realizirala, iako glavnina pašnjaka u tom stoljeću još nije bila podijeljena, pa su ih kmetovi i dalje zajednički upotrebljavali. Dioba pašnjaka bila je rezultat težnji zemljovlasnika i nije bila u interesu zadržarskog seljaka, ali je zadržarska komuna poduprla nastojanja vlasnika zemljišta za diobom pašnjaka. God. 1451., u skladu s navedenom odredbom katastika, četvorica vlasnika sela Tršci (*Tarcci*) zajednički donose odredbe o načinu upotrebe gajeva i šuma i odlučuju »*quod diuidant omnes silue, siue boschi, qui seu que deputati sunt pro lignis incidendis pro vsu dicte ville [...] et hec diuisio fiat secundum quantitatem sortium cuilibet domino proprietario*«, iako su već bili izdvojeni posebni »*gail lignaminis*«. ¹³⁵

Seljak je u šumama i gajevima sjekao drva za vlastitu upotrebu i pasao stoku bez posebnih podavanja, ali je ta upotreba, osobito sječa drva, bila

¹³¹ Barada, n. dj., 67.

¹³² HAZ, SZN, S. Damiani, B. I, F. I/2, 10. I 1444.

¹³³ HAZ, *Datia et incantus*, Liber II (1431—54).

¹³⁴ Smičiklas, n. dj. XIII, 30.

¹³⁵ HAZ, SZN, J. de Calcina, B. III, F. V, fol. 271ro—272°, 25. I 1451.

regulirana kmetskim ugovorima. Prema odredbama iz god. 1451, kmetovi sela Tršci mogli su sjeći drva u posebnim gajevima (in gaijs lignaminis) tek uz dopuštenje seoskih sudaca. Vrlo su rijetki primjeri upotrebe pašnjaka i šuma od strane kmetova iz više sela: svako selo imalo je vlastite šume i pašnjake koje su smjeli upotrebljavati samo kmetovi tog sela. U ugovoru o zakupu sela Zemunik (Selmenicum) iz god. 1435. izričito se određuje da je sječa drva u zemuničkim gajevima dopuštena samo kmetovima tog sela.¹³⁶ Seljaci su upotrebu pašnjaka i šuma smatrali svojim pravom, pružajući otpor svakom pokušaju da im se to pravo okrnji. God. 1490. došlo je do spora zbog pašnjaka u Čakavcima: seoski sudac i kmetovi iz Čakavaca prosvjedovali su protiv vlasnika zemljišta, jer su njihovi dvornici uveli u seoske gajeve strane konje.¹³⁷

Osim šuma i gajeva koji su pripadali pojedinom selu, postojale su na zadarskom teritoriju šume i pašnjaci izvan područja sela, pa su vlasnici tu vrstu pasišta najčešće davali u zakup. Sačuvano je vrlo mnogo podataka o zakupu pašnjaka u XV st., kako na privatnom zemljištu, tako na posjedima zadarske komune.¹³⁸ Zadarski građani su davali u zakup, osim pašnjaka, i šume. God. 1445. Ivan de Grisogonis daje u zakup osamnaestorici kmetova iz Perljana (Perglane) »vnum pecium (!) vnius sui montis boschiui« u Bibinju »ad lignandum et incidendum frascas tantum pro eorum animalibus.«¹³⁹

Kao što su pašnjaci i šume bili pripadnosti sela na kopnenom dijelu zadarskog teritorija, tako su i težačka naselja na zadarskim otocima imala pašnjake za pašu stoke i šume za sječu drva, a način njihove upotrebe bio je sličan upotrebi takvih zemljišta na terrafermi. Svi stanovnici sela upotrebljavali su zajednički pašnjake na otocima, ali su zemljovlasnici u toku XV st. nastojali izmijeniti način njihove upotrebe, kao i na terrafermi, u stvari, ograničiti prava težaka, pa je i na zadarskim otocima dolazilo do sporova. O tome jasno svjedoči spor oko pašnjaka u Salima: god. 1458. došlo je do parnice između dvojice zemljovlasnika u Salima (Ivan de Nassis i Ante de Cipriano) i njihovih težaka, u toku koje su otočani (insulani) optužili zemljovlasnike da su zabranjivali »ipsos insulanos posse tenere, nec pascolare ulla eorum animalia minuta [...] nec grossa super eorum pascuis dicte insule Sale«, tvrdeći »quod semper consuetudo fuit et nunc est, quod ipsi insulani potuerunt tenere et pascolare eorum animalia grossa in pascuis et pertinentijs dicte insule Sale libere et expedite, sine ulla contradictione«.¹⁴⁰ Iako je ta tvrdnja težaka iz Salija bila istinita, ipak su bili primorani na sklapanje sporazuma koji je ograničio njihovo pravo slobodne upotrebe pašnjaka odredbom da na spornim pašnjacima mogu »tenere et pascolare eorum animalia grossa, videlicet duos boues et duos somerios tantum pro quolibet vilico, et non ultra«, određujući istodobno da krupnu stoku ne smiju pasti »in gaijs animalium minorum«.¹⁴¹

To ograničavanje slobodne upotrebe pašnjaka seljacima iz Salija istodobno je različitim ograničenjima u upotrebi pašnjaka i gajeva za kmetove na zadarskoj terrafermi, pa se na taj način individualno vlasništvo nad pašnja-

¹³⁶ HAZ, SZN, T. de Prandino, B. V, F. VI, fol. 46°—47°, 10. X 1435.

¹³⁷ G. Praga, Atti e diplomi di Nona, Archivio storico per la Dalmazia XXIII, 36—7.

¹³⁸ Usp. na primjer za ninsko područje: ZK, 389.

¹³⁹ HAZ, SZN, S. Damiani, B. I, F. II/1, 24. II 1445.

¹⁴⁰ HAZ, SZN, J. de Calcina, B. V, F. VIII, fol. 138°—139°, 15. V 1458.

¹⁴¹ Na istom mjestu.

cima i šumama suprotstavilo dotadašnjoj slobodi njihove upotrebe od strane zadarskih seljaka. Proces smanjivanja kmetskih prava nad pašnjacima i gajevima na zadarskoj terrafermi odvijao se u dvije faze: u prvoj vlasnici zemljišta, kako smo već vidjeli, izdvajaju pašnjake iz okvira zajedničkih pasišta, a u drugoj nastoje postaviti kmetovima ograničenja oko upotrebe pašnjaka i na taj način povećati svoje prihode. God. 1444. Jeronim de Nassis i Ivan de Galellis, posjednici u Staničjemselu (Stanichiaselo), ističu da na njihovu zajedničkom pašnjaku kmetovi pasu stoku »absque aliqua solutione pasculi«, i želeći s tog pašnjaka »aliquam habere et sentire utilitatem«, ograničavaju do tada slobodnu upotrebu pašnjaka odredbom da svaki seljak smije slobodno pasti na tim pašnjacima samo određenu količinu stoke (oraće volove, 8 grla krupne i 30 grla sitne stoke, te jednog magarca), a za svako grlo iznad te granice moraju posebno platiti (za kravu 4 solda, za konja 10 solda i za grlo sitne stoke 2 solda).¹⁴² Nametnuta ograničenja možda i nisu seljacima bila osobito teška, ali čitava promjena u načinu upotrebe pašnjaka značila je ograničavanje seljakovih prava na zadarskom teritoriju u XV stoljeću. Ona je bila rezultat zemljovlasnikova nastojanja da poveća prihod sa svog posjeda. U uvjetima oskudice radne snage na zadarskom teritoriju u XV st. vlasnik zemljišta nije mogao povećati kmetsku naturalnu rentu, ali je zato nastojao povećati druge obveze seljaka. Od druge pol. XV st., kako smo već vidjeli, nešto je povećana površina zгона, a od sredine tog stoljeća vlasnik zemljišta nameće kmetu stanovitа ograničenja, ponegdje i posebna podavanja, pri upotrebi pašnjaka i šuma, pa se stoga može zaključiti da je u tom razdoblju položaj zadarskog seljaka, osobito u odnosu na XIV st., bio donekle pogoršan.

VII

Pašnjaci i gajevi bili su i na posjedima Rogovskog samostana sastavni dijelovi sela na terrafermi i na otoku Pašmanu, uz jedinu razliku da izvori, koji se nose na otočni dio posjeda, pretežno spominju šume i brda, u stvari brežuljke pod makijom (monti, boschi), na kojima je pašmanski težak sjekao drva i pasao stoku, što je bilo uvjetovano krševitim obilježjem terena. U biogradskom zaleđu, gdje je teren bio ravniji, seljak je sjekao drva u gajevima, ograđenim dijelovima samostanskih pašnjaka. Upotreba pašnjaka i gajeva bila je utvrđena običajnim pravom i različitim ugovorima. U ugovoru o zamjeni posjeda između Rogovskog samostana i Krševana de Galellis iz god. 1476. bilo je određeno da samostanski kmetovi iz sela Granda (južno od Biograda; neki dokumenti ga označavaju samo kao territorium ili locus) smiju i dalje, bez ikakvih podavanja, pasti svoju stoku na pašnjacima koji su zamjenom pripali Krševanu de Galellis, a isto tako da u njima smiju sjeći drva, ako to ne bi mogli u šumarcima sela Granda.¹⁴³ Desetak godina kasnije (1488) Rogovski samostan zamjenjuje svoja zemljišta »in loco uocato Granda« s braćom Radošević iz Poškolinje i u ugovoru se određuje način upotrebe pašnjaka kod sela Granda: iako su Radoševići dobili samo 7 gonjaja tog pašnjaka, ipak su smjeli na čitavom pašnjaku pasti stoku i sjeći drva, a jednom napraviti i krečanu (calcaria)

¹⁴² HAZ, SZN, S. Damiani, B. I, F. I/5, 30. XI 1444.

¹⁴³ HAZ, SSKD, br. 168, god. 1476.

za vlastitu upotrebu. Istodobno je određeno da i kmetovi Rogova i Vrbice smiju na tom pašnjaku pasti stoku i sjeći drva, ako to ne bi mogli vršiti u dovoljnoj količini u svojim selima.¹⁴⁴

Naveo sam iscrpnije te primjere da bih pokazao: 1) da je Rogovski samostan posjedovao kao sastavni dio sela i pašnjake i gajeve, i 2) da je samostanski kmet smio bez posebnih podavanja upotrebljavati pašnjake i gajeve, ali da je način njihove upotrebe u XV st. bio određen ugovorima, ponegdje običajnim pravom, što je potpuno u skladu s općenitim statusom pašnjaka na zadarskom teritoriju u tom razdoblju. Važno je upozoriti na istodobnu činjenicu samostanskog vlasništva nad pašnjacima i gajevima i njihove slobodne upotrebe od strane seljaka u XV st. zbog kasnijih sukoba oko te vrste zemljišta koji su počeli u XVI, razvijali se u toku XVII i kulminirali u prvoj polovici XVIII stoljeća.

Zaoštavanje klasnih odnosa na posjedima Rogovskog samostana počinje u posljednjoj četvrtini XVI st.: svi podaci o sukobima između rogovskog opata i samostanskih težaka pripadaju tom razdoblju.¹⁴⁵ Pri tom valja istaknuti da su zbivanja u posljednjoj četvrtini XVI st. samo uvod u vrlo polagani proces zaoštavanja klasnih odnosa između Rogovskog samostana i težaka. Kao i na čitavom zadarskom teritoriju, proces se odvijao vrlo sporo, gotovo dva stoljeća. Zaoštavanje težačkih zahtjeva, do čega je prvi put došlo tek potkraj XVII st., tek se nazire u razdoblju nakon Ciparskog rata, ali istodobno vrhunac težačkog nezadovoljstva u sredini XVIII st., kad su i težaci Rogovskog samostana odbili davanje rente, nije moguće shvatiti bez poznavanja agrarnih odnosa na samostanskim posjedima u XV i XVI stoljeću.

Kako sam već istaknuo, težište samostanskih posjeda prenosi se nakon Ciparskog rata na otok Pašman, što je uvjetovalo krčenje i privođenje kulturi do tada neobrađena zemljišta, ali je i taj proces krčenja zemljišta bio vrlo polagan. Intenzivnije krčenje zemljišta na posjedima Rogovskog samostana nastaje tek u toku XVII st., dok posljednju četvrtinu XVI st. obilježava u prvom redu pojačani interes samostana za neobrađeno zemljište i njegovo nastojanje da tezacima ograniči upotrebu tog zemljišta. God. 1575. rogovski opat daje u trajni zakup (ad liuellum perpetuum) Camilu Montemerlu 50 gonjaja »terreni, deri, petrosi, inculti, et vt dicitur carso« u okolici Tkona, na brdu Kruševo (Crusseuo) s kojeg zemljišta, kako se u ugovoru ističe, »ipsa Abbatia aliquam vtilitatem vllo vnque tempore usque in hodiernum non percipit«.¹⁴⁶ Taj ugovor jasno svjedoči o pokušaju samostana da nadoknadi gubitak prihoda s kopnenog dijela posjeda nakon Ciparskog rata zakupom krševita, brdovita

¹⁴⁴ HAZ, SZN, J. de Salodio, B. III, F. III/8, fol. 14ro, l. X 1488.

¹⁴⁵ Studij agrarnih odnosa na rogovskim posjedima od XVI—XVIII st. znatno je otežan pomanjkanjem prvorazrednih izvora. Pri studiju agrarnih sukoba upućeni smo u prvom redu na znatno kasnije *stamppe*, koje potječu iz druge polovice XVIII st., iz razdoblja kulminacije agrarnih sporova. Budući da *stamppe* najčešće ne možemo kontrolirati prvorazrednim izvorima, jer se nisu sačuvali, upotreba *stamppe* zahtijeva oprez. Usprkos tome, one ostaju dragocjenim izvorom za dalmatinski agrar, ali ih za ranija razdoblja valja upotrebljavati sa stanovitom rezervom. Dijelovi *stamppe* koje je bilo moguće kontrolirati, pokazuju obilje pogrešaka, u prvom redu kod vlastitih imena i datuma. Za zbivanja na rogovskim posjedima korisno mogu poslužiti i rukopisni zbornici o parnicama s pašmanskim tezacima, redom iz XVIII st., ali njihova upotreba zahtijeva još veći oprez.

¹⁴⁶ HAZ, SZN, Nicolaus Drasmileus, B. III, F. IV/1, 5. XI 1575.

terena koji je težacima stoljećima služio samo za pašu stoke i za sječú drva, a da za to nisu bili dužni bilo kakva podavanja. Prema tom ugovoru, zakupnik (Cammillus Montemerlus) je smio »extirpari [...] nemus ipsum et fieri facere macerias, ac terrenum ipsum reduci facere ad culturam«, odnosno zasaditi vinograde i maslinike.¹⁴⁷ To je bilo u skladu s općenitom potrebom za širenjem obradivih površina na ostatku zadarskog teritorija, ali je istodobno to značilo i sužavanje težačkih prava, odnosno oduzimanje težaku dijela zemljišta koje je do tada slobodno upotrebljavao. Da je samostanski težak slobodno i bez podavanja upotrebljavao sve do posljednje četvrtine XVI st. samostanske šume i pašnjake svjedoči i opat Montemerlus, koji u izvještaju iz god. 1564. ističe da samostan posjeduje na otoku Pašmanu i na terrafermi mnogo šuma i grmlja »da quali io non cauo alchun beneficio«.¹⁴⁸ Usprkos tome, opat Montemerlus je pokušao težacima ograničiti upotrebu samostanskih šuma, iako im je već oduzeo dio neobrađena zemljišta zakupom 50 gonjaja tog terena (1575). Mandatom od 21 III 1577. opat Montemerlus je naredio samostanskim težacima da »non debbano far calcare sopra le Terre di essa Abbazia, nè brusarle colle Legne delli Boschi di essa Abbazia«.¹⁴⁹ Na žalost, dokumentima nije moguće pratiti historijat gradnje krečana na samostanskim posjedima, ali je najvjerojatnije ta djelatnost rogovskih seljaka imala dulju tradiciju koja je, kao i upotreba šuma općenito, bila utvrđena ugovorima sa seljacima: g. 1488, kako smo vidjeli, braća Radoševići iz Poškaljine smjeli su na samostanskom pašnjaku jednom napraviti krečanu za vlastitu upotrebu, a slično pravo su po svojoj prilici imali i tkonski težaci. Zabrana gradnje krečana značila je ograničavanje težačkih prava, što je nužno vodilo zaoštavanju njegovih stajališta, i to u razdoblju kad se počinje mijenjati odnos seljaka prema obrađivanu zemljištu, odnosno kad samostanski težak i kmet stječu trajniji položaj na obrađivanju zemlji.

Premda se rad kmeta i težaka na zadarskom području u kasnom srednjem vijeku osnivao na važnom zajedničkom obilježju, na ugovoru s vlasnikom zemljišta, ipak su se kmetstvo i težaština među sobom znatno razlikovali. Dok su se na zadarskom području i na rogovskim posjedima težački ugovori o davanju zemlje »ad pastinandum«, dakle o podizanju vinograda, stoljećima sklapali »in perpetuum«, u stvari dok traje loza, na vrlo dugi rok, dotle su se kmetski ugovori najčešće sklapali na određen, redovito kraći vremenski rok. U praksi je to značilo da je težaština vodila trajnom pravu obrađivanja istog vinograda, dok je kmet obrađivao svoj ždrijeb samo u ugovorom određenu roku. Razlike su postojale i u pogledu rezultata rada: podižući vinograd, težak je stjecao vlasničko pravo nad lozom, koje je mogao i prodati, dok kmet, naprotiv, nije mogao steći nikakvo pravo nad rezultatom svog rada — kmet je jedino stjecao vlasničko pravo nad vlastitim nastambama, ukoliko ih je sam podigao, pa je, odlazeći sa ždrijeba, imao pravo na novčanu naknadu od strane vlasnika ždrijeba. Sažeto rečeno: težaština je u tom razdoblju trajan odnos težaka prema zemljištu, nasuprot kmetstvu koje se redovito zasniva na kraći vremenski rok.

¹⁴⁷ Na istom mjestu.

¹⁴⁸ Izvještaj, fol. 43°.

¹⁴⁹ HAZ, SSKD, br. 216: »Stampa del Commun di Tcon al taglio« (dalje: Stampa), 14.

Od sredine XV st. u tom pogledu nastaju promjene koje će postepeno uklanjati razlike između kmetstva i težaštine. Dok je u prvim decenijama XV st. u kmetским ugovorima gotovo redovito bio označen vremenski rok kmetskog odnosa, dotle se od sredine XV st. ta odredba postepeno gubi iz kmetških ugovora koji se otada pretežno sklapaju na neodređen rok, točnije bez spominjanja roka. Nestanak te odredbe iz kmetških ugovora na zadarskom teritoriju u drugoj pol. XV i u XVI st. odražava promjenu u odnosu kmeta prema obrađivanu zemljištu: po svemu sudeći od tog doba i kmet stječe trajniji položaj na ždrijebu. Ta pojava još nije sasvim istražena, ali je svakako morala biti u interesu kmeta, jer bi u suprotnom bila teško izvediva, osobito u uvjetima stalne oskudice radne snage u XVI st., do Ciparskog rata, pojačane opustošenošću zadarskog teritorija zbog turskih provala. Već u prvoj pol. XV st. vlasnici zemljišta su nastojali ugovorima osigurati kmetški rad za sebe, ali nisu mogli, osim u vrlo rijetkim primjerima, vezati kmeta čvršće za ždrijeb. Uzrok promjeni u trajanju kmetških ugovora bila je promjena u odnosu kmeta prema ždrijebu, odnosno u širenju njegovih prava na ždrijebu.

U biti to je rezultiralo poboljšanjem kmetova položaja, ili drugim riječima: dok su se stvarne obveze kmeta na zadarskom teritoriju u drugoj polovici XV i u prvoj polovici XVI st. povećavale (zgon), a neka njegova prava ograničavala (šume i pašnjaci), što je vodilo pogoršavanju njegova položaja, dotle se pravni položaj zadarskog seljaka poboljšao. Sad su i težaština i kmetstvo vodili trajnom pravu seljaka na obrađivano zemljište i to će biti jedan od najvažnijih elemenata u procesu zaoštavanja klasnih odnosa u zadarskom agraru, element koji je već u XVI st. bio u potpunosti oblikovan. I. Grgić, govoreći o položaju seljaka u XVI i XVII st. na zadarskom teritoriju, ističe kao dokaz poboljšavanja seljakova položaja sklapanje ugovora s lakšim obvezama, uz podavanje od 1/5 ili 1/6, umjesto 1/4 plodova,¹⁵⁰ ali izvorna građa uopće ne potvrđuje autorovo mišljenje, barem ne za XVI stoljeće. U toku čitava XVI st. težačka i kmetška renta na zadarskom teritoriju i dalje iznosi četvrtinu plodova. U razdoblju nakon Ciparskog rata, u toku kojeg je zadarski teritorij bio većim dijelom izgubljen, a njegov ostatak na terrafermi temeljito opustošen, vlasnici zemljišta su bili primorani na sklapanje ugovora s lakšim obvezama, ali što je bitno, samo privremeno. God. 1576. Lucijan Calcina daje na obrađivanje Jakovu Letniću iz zadarskog varoša (suburbium) 5 gonjaja vinograda u selu Crno »stralasiatarum [...] a principio belli citra non putatarum, nec lizonizatarum«, uz obvezu podavanja god. 1577. šestine plodova, 1578. petine, a 1579. i dalje četvrtine,¹⁵¹ a takvi su ugovori u deceniju nakon Ciparskog rata bili vrlo česti. Dakako, uzroke smanjenoj renti najjasnije ističe sam ugovor: vinograd, koji Jakov Letnić uzima na obrađivanje, bio je napušten od početka Ciparskog rata, a loza neobrađena, pa je vlasnik vinograda bio primoran na smanjivanje obveza, ako je želio osigurati ponovo obrađivanje zapuštene loze, ali, što je najvažnije, to smanjivanje rente bilo je samo privremeno, imalo je oblik pomoći, težaku, a već treće godine renta ponovo iznosi četvrtinu plodova. Prema tome, tu se uopće ne radi o smanji-

¹⁵⁰ Grgić, n. dj., 555.

¹⁵¹ HAZ, SZN, N. Drasmileus, B. III, F. IV/3, 27. V 1576.

vanju rente, pa u XVI st. nema traga takvom načinu poboljšavanja težakova položaja na zadarskom teritoriju. Ne mogu, za sada, reći kolika je bila visina rente u XVII st., jer nisam radio na građi iz XVII st., pa to pitanje ostaje otvoreno dok se ne prouči izvorna građa za to stoljeće.

Prema tome, bolji položaj zadarskog seljaka u XVI st. odražava se u stjecanju trajnog prava na obrađivano zemljište, a ugovori svjedoče o takvom položaju kmeta i na posjedima Rogovskog samostana u XVI stoljeću. God. 1564. rogovski opat Montemerlus, nastojeći da ponovo naseli opustjele samostanske posjede, sklapa dva kmetska ugovora za zemljišta u Gorici (17. X) i Vrbici (20. X), ali ni u jednom rok kmetskog odnosa nije označen.¹⁵² Da ta promjena u strukturi kmetskog ugovora nije bila samo formalna, nego da je ona odrazila drugačiji položaj kmeta na samostanskoj zemlji, najbolje se vidi iz kupoprodajnog ugovora od 3. IX 1562.: Šimun Novalović, nekada kmet u Rogovu, u trenutku prodaje nastanjen u Apuliji (utjecaj turskih ratova!), prodaje Bartolomeju Kostrojeviću iz Turnja svoje pravo na 1 ždrijeb samostanske zemlje u Rogovu, koje (pravo) »possident laborantes et cultuantes sortes terrae Abbatiae sanctorum Cosmae et Damiani in villa Rogoui«, ističući da su taj ždrijeb »maiores suos iamdiu tenuisse, atque laborasse, nunc, autem, ex successione in ipsum deuenisse«.¹⁵³ Zbog toga Novalović prodaje svoje pravo na obrađivanje tog ždrijeba samostanske zemlje Bartolomeju Kostrojeviću uz forme pravog kupoprodajnog ugovora, ovlastivši Bartolomeja da s tim pravom, odnosno sa ždrijebom zemlje u potpunosti raspolaže »uti de re propria«, dakle da taj ždrijeb zemlje obrađuje ili da svoje pravo na obrađivanje tog ždrijeba proda, jedino »saluo iure dominij Abbatiae predictae«.¹⁵⁴ Taj dragocjeni ugovor svjedoči da je samostanski kmet u sredini XVI st. stekao stanovito pravo nad ždrijebom koji su on i njegovi preci obrađivali, na isti način kao što je samostanski težak nasađivanjem vinograda stjecao pravo na vinovu lozu. Ta pojava pripada XVI stoljeću — ona nije bila moguća u XIV ili XV st.! — a ubrzali su je turski ratovi, opustošenost zadarskog distrikta i rogovskih posjeda. Rogovskom samostanu ostalo je samo pravo na ubiranje rente, bez mogućnosti da kmeta udalji sa ždrijeba, ali je za sada teško reći koliko je ta pojava bila proširena i koliko je taj proces zahvatio samostanske posjede. Prvi poznati podatak o prodaji prava, stečena na obradivu zemljištu na posjedima Rogovskog samostana potječe iz god. 1512.: Grgur Jalizić iz Rogova prodaje Šimunu Juričiću iz Rogova svoje pravo »sopra mezza sorte di terren laborativo« na samostanskoj zemlji u Rogovu.¹⁵⁵

Mislim da tek sada, kad smo obratili pažnju na taj potpuno novi element u razvitku agrarnih odnosa na zadarskom teritoriju u XVI st., postaje jasan otpor tkonskih težaka mandatu od 21. III 1577. Na isti način kao što je Šimun Novalović stekao »suvlasničko« (Grgić) pravo nad samostanskom zemljom u Ro-

¹⁵² HAZ, SZN, S. Budineus, B. I, F. I/6, fol. 469°—470° (17. X); fol. 470°—471° (20. X).

¹⁵³ Isti, B. I, F. I/6, fol. 378°—^o, 3. IX 1562.

¹⁵⁴ Na istom mjestu.

¹⁵⁵ Gunjača, n. dj., 303. O trajnijem položaju zadarskog seljaka na obrađivanu zemljištu u XVI i XVII st. v. Grgić, Buntovni pokret, 555—6.

govu, i tkonski težaci oduprli su se spomenutom mandatu negiranjem vlasništva Rogovskom samostanu nad samostanskim šumama u Tkonu. Rogovski opat je 17. IV 1577. na zahtjev zadarskog kneza izjavio da su »tutti i Boschi, che sono nelle pertinenze di Tcon de rason della Giurisdizion di essa Abbazia«,¹⁵⁶ što je u stvari bilo točno, ali su, usprkos tome, pašmanski težaci u svom prosvjedu protiv odluka opata Montemerla (21. III i 17. IV 1577) podnijeli 19. IV 1577. za-ključke (capitoli) u kojima su istakli da sve šume (boschi) na otoku Pašmanu, među njima i one u Tkonu, »sono Boschi Communi« i da su seoske općine i pašmanski težaci (li Communi, et Vomini da Pasman) »sempre hanno tagliato Legne nelli Boschi posti nelle pertinenze di Tcon, come in Boschi Communi«. ¹⁵⁷ Zadarski knez A. Dolfin odbio je 29. IV 1578. zahtjev pašmanskih težaka da poništi mandat opata Montemerla od 21. III 1577, nego je sasvim suprotno donio odluku u korist spomenuta mandata.¹⁵⁸

Tako je dvostoljetni sukob između Rogovskog samostana i pašmanskih težaka započeo negiranjem samostanskog vlasništva nad šumama. Stajalište tkonskih težaka temeljilo se na činjenici da su u prošlosti doista slobodno upotrebljavali samostanske šume i pašnjake, ali i na potpuno novom odnosu prema obrađivanoj zemlji. Posljednja četvrtina XVI st. tek je uvod u sukob: u toj prvoj fazi tkonski težaci se bore za slobodnu upotrebu samostanskih šuma, ali pri tom činjenicu o slobodnoj i zajedničkoj upotrebi seoskih šuma i pašnjaka zamjenjuju tezom o komunalnim dobrima i komunalnim šumama koje su potpuno odvojene ispod jurisdikcije Rogovskog samostana, dijelom i pod utjecajem mletačkog zakonodavstva, kako je dobro zapazio već i I. Grgić,¹⁵⁹ i mletačkog statuta: kad je u sredini XVIII st. nastala *Stampa del Commun di Tcon al taglio*, onda su na uvodnom mjestu otisnute odredbe mletačkog senata iz god. 1557. i 1570. protiv uzurpatora komunalnih dobara i puteva, dakako u smislu mletačkog zakonodavstva. Iako to nije bilo moguće primijeniti na posjedničke odnose na zadarskom teritoriju, ipak najbolje svjedoči o genezi koncepcije tkonskih težaka o komunalnim šumama na otoku Pašmanu.¹⁶⁰

U tom prvom razdoblju borbe tkonskih težaka proces krčenja pašmanskog zemljišta tek je u začetku. Tkonski težaci se u posljednjoj četvrtini XVI st., kako je već istaknuto, bore samo za slobodnu upotrebu samostanskih šuma, ali su svi elementi za radikalizaciju težačkih stajališta već bili izraženi u njihovoj negaciji vlasničkih prava samostana. Kad u toku XVII i u prvim decenijama XVIII st. krčenjem bude zahvaćen prilično širok prostor, tkonski težaci poći će korak dalje: s iskrčena zemljišta koje su priveli kulturi i koje su već potkraj XVI st., prije krčenja, proglasili općinskim, odbit će davanje rente samostanu (prvi put god. 1697).¹⁶¹

¹⁵⁶ *Stampa*, 15.

¹⁵⁷ Isto, 16—7.

¹⁵⁸ Isto, 19.

¹⁵⁹ Grgić, n. dj., 559.

¹⁶⁰ *Stampa*, 1—8.

¹⁶¹ HAZ, SSKD, br. 203, fol. 1—16, rukopisni sastavak o strukturi zemljišta na samostanskim posjedima na otoku Pašmanu (prema: »Dissegno Camuzzini iz g. 1723).

VIII

Jedno od nazanimljivijih pitanja koje se nameće istraživaču gospodarskog razvitka i gospodarskih odnosa na samostanskim posjedima u kasnom srednjem vijeku jest: kako se odvijao proizvodni proces na velikom samostanskom posjedu, odnosno kakav je bio ekonomski rezultat njegove djelatnosti, ali upravo takvih podataka koji bi mogli osvijetliti ekonomski mehanizam na posjedima Rogovskog samostana sačuvano je malo, pa će i rekonstrukcija samostanske ekonomike nužno biti nepotpuna.

Zemljišni posjed Rogovskog samostana u XV i većim dijelom XVI st. bio je najopsežniji na zadarskom teritoriju, ali taj posjed od XIV st. dalje (od tog razdoblja sačuvani su izvorni podaci), a osobito u XV st. nije u ekonomskom pogledu imao obilježje velikog posjeda koji se sustavno i u cjelini obrađuje. Iako je samostanski posjed imao svoju organizacionu strukturu (kurije, dvornici, vilici), ipak rogovski opati od XIV do XVI st. nisu taj posjed u cjelini obrađivali u vlastitoj organizaciji, nego su pojedine dijelove posjeda, a od XV st. i cjelokupne prihode samostana, davali u zakup, čime su, doduše, osiguravali godišnji iznos zakupa, ali su gubili utjecaj na ekonomsko funkcioniranje vlastitih posjeda.¹⁶²

Prvi sačuvani podatak o zakupu samostanskih posjeda potječe iz god. 1341.: iz jedne izjave pred zadarskim sucima doznajemo da je opat Martin dao u zakup Bivaldu de Nassis i Jurju de Georgio tri samostanska sela, Bubnjane, Goricu i Podvršje.¹⁶³ God. 1384. Stjepan Bjelinić prodaje Pavlu de Cesamis dio prihoda Pašmana i Tkona, koji je uzeo u zakup, zajedno s Petrom Opatičićem, od Rogovskog samostana.¹⁶⁴ Rogovski samostan je prema tim ugovorima već u XIV st. davao u godišnji zakup pojedine dijelove svojih posjeda, što se nastavilo i u prvoj polovici XV stoljeća. God. 1433. rogovski opat Matija daje u zakup na 4 godine braći Matolu i Jurju Radošević iz Poškaljine selo Vrbicu, odnosno sve prihode u selu Vrbici, za 600 libara malih denara godišnje,¹⁶⁵ a zadarskom kanoniku Petru Krecanić i Grguru Križančiću iz Zadra, selo Bubnjane za 55 dukata godišnje.¹⁶⁶ Već god. 1435. zakupnik Vrbice, Matol Radošević, predaje komendataru Pollidoru Foscariju u ime zakupnine 520 libara malih denara.¹⁶⁷ Upravo u tom razdoblju mijenja se sistem zakupa samostanskih posjeda: dok su se do sredine 30-ih godina XV st. uzimali u zakup samo pojedini njihovi dijelovi, na otoku Pašmanu i na terrafermi, a samostan je, ipak, sam organizirao obrađivanje dijela posjeda, god. 1437. komendatar Pollidorus Foscari daje u zakup zadarskom građaninu

¹⁶² Izraz »u vlastitoj organizaciji« ne upotrebljavam samo za obrađivanje samostanskog alodijala, nego kao oznaku za način obrađivanja čitava posjeda u izravnoj organizaciji Rogovskog samostana, dakle, ili slobodnom radnom snagom ili sklapanjem ugovora sa samostanskim težacima i kmetovima, da bi se takav način mogao razlikovati od *zakupa samostanskih prihoda*, pri čemu samostan (opat) uopće ne upravlja obrađivanjem vlastitih posjeda. Upravljanje samostanskim zemljišnim posjedom prelazi na zakupnika (conductor) samostanskih prihoda, a samostan prima samo godišnji zakup (novčanu i naturalnu rentu).

¹⁶³ Smičiklas, n. dj. X, 597—99.

¹⁶⁴ HAZ, SZN, A. de Riugnano, B. I, F. I, fol. 100/a^{vo}, 1. IX 1384.

¹⁶⁵ HAZ, SZN, T. de Prandino, B. IV, F. V/B, sv. 9, fol. 10vo—11vo, 21. III 1433.

¹⁶⁶ Isti, B. IV, F. V/B, sv. 9, fol. 22vo, 16. IV 1433.

¹⁶⁷ Isti, B. V, F. VI, fol. 2vo, 10. IV 1435.

i trgovcu (draparius) Zaninu Zorollijevu, na rok od 5 godina, cjelokupne prihode Rogovskog samostana za 620 dukata godišnje.¹⁶⁸ Tim ugovorom sva prava Rogovskog samostana, odnosno njegova opata, na ubiranje prihoda prešla su na zakupnika (conductor): svi suci, gaštaldi i kmetovi Rogovskog samostana bili su i dalje dužni na sva podavanja i obveze, kao i ranije, a zakupnik je dobio i ograničeno sudsko pravo nad samostanskim težacima i kmetovima u rješavanju međusobnih sporova.¹⁶⁹ Iz sačuvanih izvora nije poznato je li trgovac Zanin držao u zakupu rogovske posjede svih pet godina, ali se čini da nije. God. 1440. trgovac Zanin i zakupnici Vrbice, braća Radoševići, biraju mirovne suce u sporu oko zakupa rogovskih posjeda, do kojeg je došlo, po svoj prilici, zbog Vrbice koju su braća Radoševići imali u zakupu kad je trgovac Zanin zakupio cjelokupne prihode samostana.¹⁷⁰ Notarski dokument ne objašnjava uzrok spora, nego samo kaže da je do njega došlo zbog zakupa Rogovskog samostana i to u doba kad su parnične stranke držale »ad afflictum insimul dictum incantum«.¹⁷¹ God. 1441. kao zakupnik rogovskih posjeda spominje se Jakov iz Bologne (Jacobus de Bononia): samostanski prior prima od njega 464 dukata za dvije godine (1439—41) u ime dijela zakupnine koji je pripadao samostancima,¹⁷² iz čega se vidi da je barem potkraj 1439. zakupio rogovske posjede, ali nije poznat iznos zakupnine. U početku 1442. Jakov iz Bologne odbija zakup Rogovskog samostana,¹⁷³ i već potkraj iste godine zakupnik je mletački plemić Andrea Marcelo,¹⁷⁴ ali 1444. Jakov iz Bologne ponovno je zakupnik rogovskih posjeda.¹⁷⁵ God. 1446. (2. V) Macol de Galelis uzeo je u zakup sve prihode Rogovskog samostana za 630 dukata (zakupnik barem do 1447),¹⁷⁶ a g. 1448. petorica braće de Rosa zakupljuju na dvije godine sve prihode samostana za 600 dukata godišnje.¹⁷⁷ Do godine 1469. nema podataka o zakupnicima rogovskih prihoda, a između 1469. i 1488. zakupnik rogovskih posjeda je Jakov Bozo iz Verone, ali nije poznat iznos zakupnine.¹⁷⁸ Najiscrpniji ugovor o zakupu rogovskih posjeda sačuvan je iz g. 1488: rogovske posjede uzimaju u zakup Andrija Bribiranin, Jakov Bozo, Ante Budinić i Bartol Radenić, svaki po 1/4 rogovskih prihoda, na 3 godine za 400 dukata godišnje.¹⁷⁹ U ugovoru se vrlo iscrpno navode obveze zakupnika: osim zakupnine bili su dužni davati samostancima sredstva za njihovo uzdržavanje i to: 60 dukata, 200 kvarta žita, 100 kvarta ječma, 150 modija vina, 30 modija malog vina (aquaticij), 120 stara ulja, 20 dekalatra sira, 24 kvarte boba i 3 vedra (secchia)

¹⁶⁸ Isti, B. V, F. VI, fol. 134vo—135vo, 13. X 1437.

¹⁶⁹ »Et si aliquis dictorum villicum uollet se conqueri de aliquo, quod teneantur (!) venire ad dictum conductore (!), ut sibi faciat ius. Et si dictus conductor non faceret sibi ius, quod dictus locator sit iudex suus inter ipsos« (na istom mjestu).

¹⁷⁰ HAZ, SZN, J. de Calcina, B. I, F. I, fol. 44vo—45vo, 16. VI 1440.

¹⁷¹ Na istom mjestu.

¹⁷² Isti, B. I, F. I, fol. 225vo, 11. XII 1441.

¹⁷³ Isti, B. I, F. I, fol. 253vo, 26. I 1442.

¹⁷⁴ HAZ SZN, S. Damiani, B. I, F. I/2, 15. XI 1442.

¹⁷⁵ Isti, B. I, F. I/4, 2. VIII 1444.

¹⁷⁶ HAZ, SZN, J. de Calcina, B. II, F. III, fol. 313vo—314vo, 2. V 1446.

¹⁷⁷ Isti, B. II, F. IV, fol. 203vo—205vo, 30. VI 1448.

¹⁷⁸ HAZ, SZN, G. de Bosco, B. I, F. I/6, 9. V 1469; J. de Salodio, B. II, F. II/6, 23. VIII 1480. i F. II/12, 14, VII 1484.

¹⁷⁹ V. bilj. 29.

soli godišnje.¹⁸⁰ Posljednji podatak o zakupu rogovskih prihoda u XV st., koji mi je poznat, potječe iz g. 1493: zadarski arhidakon Stjepan de Cortesijs i zadarski trgovci, Ante Venturin i Pavao Bertonić, zakupljuju na 6 godina sve samostanske prihode, uz godišnji zakup od 610 dukata.^{180a}

Prema tome, prosječni iznos zakupa rogovskih prihoda u XV st. iznosio je oko 600 dukata. God. 1488. zakup je doduše iznosio 400 dukata, ali su zakupnici bili opterećeni vrlo velikim podavanjima u naturi za prehranu redovnika. Turske provale u XVI st. utjecale su na proizvodnost na rogovskim posjedima i na cijenu njihova zakupa, ali mi iznosi zakupnine u XVI st. nisu poznati. Opat Montemerlus u svom izvještaju ističe da je oko g. 1540. zakup iznosio svega 50 dukata godišnje, što je vrlo malo, ali taj iznos nije bilo moguće kontrolirati.¹⁸¹ Mirniji odnosi između zadarskog i turskog područja u prvoj polovici XVII st., do Kandijskog rata, utjecat će i na rast samostanskih prihoda, pa su se oni zakupljivali za 450 dukata godišnje, što je opet znatno manje nego u XV stoljeću.¹⁸² Promjene u iznosima zakupnine potvrđuju gospodarsko propadanje zadarskog teritorija u XVI st. i stanovitu stabilizaciju potkraj XVI i u prvoj polovici XVII st., a isto tako odražavaju gospodarske prilike i proizvodne uvjete na rogovskim posjedima od prve pol. XV do prve pol. XVII stoljeća.

Opseg proizvodnje na rogovskim posjedima u kasnom srednjem vijeku ovisio je o mnogim elementima: o organizaciji posjeda, omjeru između obradivih i neobradivih površina, opskrbljenosti radnom snagom, agrarnoj tehnici itd. Način obrađivanja zemljišta i nerazvijena agrarna tehnika bitno su utjecali na proizvodnost rogovskih posjeda. Kako sam već spomenuo, na zadarskom teritoriju, pa i na rogovskim posjedima, postojale su u XV i XVI st. velike površine neobrađiva, krševita zemljišta koje se moglo jedino upotrebljavati za pašu stoke i sječu drva. Takvog zemljišta bilo je mnogo na zadarskim otocima, ali i na kopnenom dijelu zadarskog teritorija. Obradivo zemljište, pak, bilo je zbog nerazvijene agrarne tehnike nedovoljno iskorišteno, s jedne, ili uopće nije bilo obrađeno zbog nedostatka radne snage, s druge strane. Zadarska kasnosrednjovjekovna agrarna tehnika dobro je poznata iz sačuvanih izvora. God. 1442. Ante de Grisogonis daje Stjepanu Petroviću iz Zadra 16 gonjaja oranice »ad laborandum« obvezujući ga svake godine »medietatem dicte pecie terre arare, alteram uero medietatem cum bladis seminare«. ¹⁸³ Kmetski ugovor iz god. 1564. predviđa isti način obrade ždrijeba oranice u Gorici,¹⁸⁴ a Zadarski katastik (1421) pri obradi zгона na posjedima vranskog i ljubačkog kastruma.¹⁸⁵ Prema tome, ista agrarna tehnika primjenjivala se u XV i XVI st. na zadarskom teritoriju pri obrađivanju svih

¹⁸⁰ Isto, fol. 4°. Te se obveze unekoliko razlikuju, osobito većom količinom žita i vina, od onih prema ugovoru iz g. 1467. (Jelić, n. dj., 59).

^{180a} HAZ, SZN, Antonius Barba, B. I, F. I, 27. X 1493.

¹⁸¹ Izvještaj, fol. 45°.

¹⁸² Jelić, n. dj., 61.

¹⁸³ HAZ, SZN, J. de Calcina, B. I, F. II, fol. 72^{o-vo}, 3. IX 1442.

¹⁸⁴ HAZ, SZN, S. Budineus, B. I, F. I/6, fol. 469°—470°, 17. X 1564: »dictus villicus obligatus sit, prout se obligavit, medietatem dictę sortis sibi assignatę quolibet anno arrare, cultivare, et seminare bonis et utilibus seminibus, juxta leges et dispositiones statutorum Jadre super hos disponentium, et aliam medietatem ejusdem sortis preparare pro anno subsequenti more aliorum bonorum villicorum«.

¹⁸⁵ ZK, 396.

vrsta oranica, na ždrijebu, zgonu i podvornici: kmet je bio dužan polovicu oranica zasijati žitom, a drugu polovicu uzorati i prirediti za sjetvu iduće godine (dvpoljni sistem).¹⁸⁶ Polovica obrađivana zemljišta (oranice) na rogovskim posjedima bila je, dakle, neprekidno na ugaru, a samo polovica je bila zasijana žitom, što je smanjivalo opseg proizvodnje. Nedostatak radne snage također je utjecao na proizvodnost na rogovskim posjedima u XV i XVI st. i vrlo je zanimljivo pratiti nastojanje Rogovskog samostana da se boljim proizvodnim uvjetima poveća opseg proizvodnje.

S obzirom na obilježja terena, sva nastojanja samostana u XV st. bila su usmjerena na melioraciju Vranskog blata i močvarnog zemljišta u Vrbici. To je bila zajednička akcija mletačke komore u Zadru i Rogovskog samostana. God. 1465. odredila je zadarska komora da su i zakupnici Rogovskog samostana, odnosno kmetovi iz Rogova, dužni čistiti i produbljivati »fossatum magnum« koji je granica između rogovskih i vranskih posjeda.¹⁸⁷ Dvije godine ranije, dužd Kristofor Mauro je posebnom dukulom (16. XI 1463) odobrio molbu rogovskog opata Petra Foscarija i dopustio »quod possit, ut supplicauit, aliuelare paludes dicte abbatie, que sunt in villa nuncupata Verbice«, ali uz uvjet da samostanski kmetovi »ponere debeant dimidiam operarum, que necessarie erunt ad fodendum et curandum fossatum magnum«.¹⁸⁸ Pokušaji melioracije Vranskog blata nastavljeni su i u posljednjoj četvrtini XV stoljeća. Prema zakupničkom ugovoru iz g. 1488. zakupnik Jakov Bozo smio je »reducere et redigere gognalia 500 [...] paludis ville Verbize ad culturam« uz zakup (livel) od 8 solda za svaki gonjaj meliorirana zemljišta.¹⁸⁹ Ti pokušaji Rogovskog samostana nisu urodili znatnijim rezultatima, a u XVI st. zbog turskih provala nisu više postojali uvjeti za isušivanje Vranskog blata, pa opat Montemerlus g. 1564. ističe da samostan posjeduje močvare uz Vransko jezero od kojih se ne može nadati nikakvu prirodu.¹⁹⁰

Jedan od načina za poboljšavanje proizvodnosti bilo je nastojanje za osiguravanjem radne snage. Takva nastojanja mogu se pratiti na rogovskim posjedima od druge polovice XIV st., a vjerojatno ih je bilo i prije. Već sam naveo nekoliko primjera koji su pokazali da je to bila općenita pojava na zadarskom teritoriju koja je znatno utjecala na razvitak agrarnih odnosa. Sačuvani podaci dokazuju da je i Rogovski samostan oskudijevao radnom snagom, pa nastojanja samostana da na različite načine osigura obrađivanje svojih posjeda upućuju na zaključak da je dio samostanskog zemljišta bio trajno neobrađen.

U XIV i XV st. rogovski opati su osobito nastojali da na svojim posjedima prošire površinu vinograda, pa su na terrafermi davali vinograde na obrađivanje ne samo vlastitim kmetovima, nego i onima sa susjednih vlastelinstava: g. 1384. opat Frederik de Georgijs daje na obrađivanje Petru i Novaku iz Lišana, kmetovima »domini comitis Gregorij de Briberio«, 2 gonjaja vinograda

¹⁸⁶ Usp. o tome dobro i iscrpno: Barada, n. dj., 134—37.

¹⁸⁷ HAZ, *Datia et incantus*, L. III/4, fol. 32vo.

¹⁸⁸ HAZ, *Ducali e terminazioni* II, fol. 51ro.

¹⁸⁹ HAZ, *SZN*, J. de Salodio, B. III, F. III/8, *Instrumenta locationis Abbatie de Rogouo*, fol. 5^{vo-vo}.

¹⁹⁰ »It(em) ha la detta Abbatia certi paludi che confinano con il laco di Vrana, e di essi non si puo sperarne commodo alchuno per essere inaccebibili.« *Izvještaj*, fol. 43ro.

u Bubnjanima.¹⁹¹ Opati su istodobno nastojali da i samostanski kmetovi obrađuju vinograde. God. 1433. rogovski opat Matej, »considerans et attendens augmentare introitus dicti sui monasterij«, sklapa skupni ugovor s kmetovima iz Bubnjana, dopuštajući da svi kmetovi koji sjede u Bubnjanima i koji će ubuduće doći smiju slobodno »pastinare super terrenis dicte ville, que sunt apta ad pastinandum« uz uobičajene uvjete.¹⁹² Koliko je rad rogovskog seljaka bio dragocjen najbolje svjedoči ugovor iz 1451: Ivan de Galelis daje ad pastinandum šestorici rogovskih kmetova 12 gonjaja zemljišta u Filipjakovu, pa oni tom prilikom izjavljuju da su rogovski opati naredili uz prijetnju kazne »cunctis suis villicis de dicta villa Rogoue, quod nullus uillicus ipsius ville audeat pastinare alienas terras, nisi terras proprias ipsius Abbatie«. Budući da je i Ivanu de Galelis bio neophodan rad rogovskih seljaka, on je ipak sklopio s njima težački ugovor, obvezujući se da će u njihovo ime platiti kaznu rogovskim opatima.¹⁹³

Navedeni podaci svjedoče da je Rogovski samostan u XIV i XV st. nastojao na različite načine osigurati obrađivanje svojih posjeda i povećati opseg proizvodnje. Nesigurne prilike u XVI st. i turski ratovi osjetno su pogoršali radne uvjete na rogovskim posjedima. Zbog turskih provala u XVI st. uvelike se smanjio broj stanovništva na kopnenom dijelu zadarskog teritorija. Manji broj stanovnika u selima na rogovskim posjedima utjecao je na širenje neobrađiva zemljišta, a time i na smanjenje proizvodnje. Podaci o broju stanovništva u selima na zadarskom području iz g. 1527. jasno svjedoče o velikoj oskudici u radnoj snazi u prvoj četvrtini XVI st.: prema tom popisu, Bubnjani su tada imali svega 26, a Vrbica 17 stanovnika. Više stanovnika imali su jedino Gorica i Rogovo (Gorica: 95, Rogovo: 107 stanovnika).¹⁹⁴ Uz tako malen broj stanovništva u Bubnjanima i Vrbici nije bilo moguće intenzivnije obrađivanje rogovskih posjeda u tim selima. U sredini i drugoj polovici XVI st. broj stanovništva na zadarskom teritoriju još više se smanjuje, a nesrazmjer između obrađivih površina i radne snage povećava, usprkos svim pokušajima zadarskih knezova da ponovo nasele neka sela u zadarskom distriktu.¹⁹⁵ U sredini XVI st. i opat Montemerlus je ponovo naselio, kako ističe u izvještaju iz 1564, Filipjakov, Bubnjane i Goricu, želeći time podići prihode samostana, ali je taj privremeni uspjeh definitivno uništio Ciparski rat.

Pregled proizvodnih uvjeta na posjedima Rogovskog samostana upućuje na znatne teškoće pri obrađivanju velikog posjeda na zadarskom teritoriju u XV i XVI stoljeću. Dakako, potpuna analiza ekonomskog sistema na tim posjedima bila bi moguća jedino kad bismo posjedovali podatke o površini zemljišnog posjeda, njihovoj strukturi i o opsegu proizvodnje na njima, a takvih podataka za XV st. nema. Zbog toga se pri procjeni samostanskih prihoda moramo osloniti na indirektno podatke. God. 1360, pri određivanju papinske dvadesetpetine na koju su dužni zadarski samostani, utvrđeno je da su prihodi Rogovskog samostana za 1/3 veći od prihoda samostana sv. Marije

¹⁹¹ HAZ, SZN, A. de Riuignano, B. I, F. I, fol. 16vo—17vo, 30. IV 1384.

¹⁹² HAZ, SZN, T. de Prandino, B. IV, F. V/B, fol. 26vo—27vo, 22. IV 1433.

¹⁹³ HAZ, SZN, S. Damiani, B. II, F. III/13—14, 9. V 1451.

¹⁹⁴ S. Ljubić, *Commissiones et relationes venetae I*, Zagreb 1876, 219.

¹⁹⁵ Isto II, 172 (g. 1543); Novak, *Commissiones IV*, 367 (g. 1585).

i sv. Krševana,¹⁹⁶ što je vrijedan podatak, iako nije poznato vrijedi li taj omjer i za XV stoljeće.

Točni podaci o samostanskoj proizvodnji sačuvani su tek iz sredine XVI st., za god. 1562, 1563. i 1564, u spomenutom izvještaju opata Montemerla.¹⁹⁷

Proizvodi	1562.	1563.	1564.
Žito (u starima)	232	241	160
Ječam „	264	413	174
Raž „	2	—	—
Proso „	6	40	9
Bob „	9	32	7
Sočivo „	4	5 1/2	2
Pir (spelta) „	16	28	10
Vino (u kvartama)	220	282	204
Ulje „	1	14	—
Janjci i kozlići (grla)	32	36	26

Žito (pšenica, ječam, raž, proso i pir) pretežno potječe sa samostanskih posjeda na terrafermi. Premda su u tom razdoblju, pred Ciparski rat, samostanski posjedi bili dijelom opustošeni turskim provalama, ipak je proizvodnja žita na njima bila prilično velika: god. 1562. dio žitarica koji je pripadao samostanu ($1/4 + 3/8$ desetine, praktički, nešto preko jedne četvrtine prinosa) iznosio je ukupno 520 stara (otprilike 30 tona), 1563. 722 stara (oko 45 tona) i 1564. 353 stara (oko 22 tona), a cjelokupna proizvodnja na posjedima Rogovskog samostana, izračunata približno, prema tim podacima: 1562. oko 120 tona, 1563. oko 180 tona i 1564. oko 90 tona. Prinos je u te tri godine različit, u 1564. za polovicu manji od prinosa u 1563. Uzroke takvim razlikama ne znamo, ali su svakako, osim prirodnih uvjeta, odlučujuće bile nesigurne prilike na zadarskom teritoriju pred Ciparski rat. Na takav zaključak upućuje i uspo-

¹⁹⁶ Smičiklas, n. dj. XIII, 8. Na podatak je upozorio: I. Ostojić, n. dj. II, 232.

¹⁹⁷ Izvještaj, fol. 43^{rs. vo}. Količina proizvodnje žitarica i sočiva izražena je u starima, a tekućina u kvartama. Pretvaranje tih mjera u današnji sustav mjera približno je, jer nije poznato koliko su točno iznosili zadarski star i kvarta za tekućine u kasnom srednjem vijeku. Uzimam, ipak, kao jedinicu mjere za žitarice mletački star, koji je sadržavao 83,31 litru (G. Novak, Povijest Splita I, Split 1957, 470). Prema Vljajincu, kvarta za tekućine u dalmatinskim gradovima iznosila je oko 45 litara (Rečnik naših starih mera III, 386), pa je to u stvari bila mletačka kvarta za vino (usp. bilj. 103).

redba prinosa žitarica s prinosom vina. Količina proizvedena vina u tri godine također je bila različita, najveća 1563, kao i proizvodnja žitarica, ali razlike ipak nisu tako velike kao u proizvodnji žita. Približna cjelokupna proizvodnja vina iznosila je: 1562. oko 360 hektolitara, 1563. oko 450 i 1564. oko 325 hektolitara. Površine, zasijane žitaricama nalazile su se pretežno na terrafermi, dok su se samostanski vinogradi pretežno nalazili na otočnom dijelu posjeda, pa su opće prilike na zadarskom teritoriju u sredini XVI st. ipak više utjecale na opseg proizvodnje žitarica, nego vina. Iznenađuje vrlo niska proizvodnja ulja, iako je na samostanskim posjedima bilo mnogo maslinika.

Oslanjajući se na navedene podatke o proizvodnji žita na posjedima Rogovskog samostana u nesređenim prilikama u sredini XVI st., čini se opravdanim pretpostavka da je samostanska proizvodnja žita u XIV i XV st. bila još opsežnija. O tome, na žalost, malo znamo, ali u sačuvanim izvorima ima podataka o intenzivnim vezama Rogovskog samostana sa žitnim tržištem u Zadru i Veneciji. Pri tom žitnu trgovinu vode i Rogovski samostan i rogovski kmetovi. Prema jednom podatku iz god. 1317, Rogovski samostan je dovezao u Zadar oko 250 modija žita.¹⁹⁸ God. 1463. dužd Kristofor Mauro dopušta komendataru Rogovskog samostana, Petru Foscariju, da može izvesti 500 stara ječma »de redditibus, quos colligit de abbatia sua«, ali samo »ad terras et loca nostri dominij«.¹⁹⁹ God. 1511. dužd Leonardus Lauredanus obavještava posebnom dukulom (5. IV) zadarske rektore da je dopustio Rogovskom samostanu da prodaje svoje proizvode u Zadru i u čitavoj Dalmaciji, što se u prvom redu odnosilo na samostansko žito.²⁰⁰ Opat Montemerlus donosi zanimljive podatke o samostanskoj trgovini žitom i vinom u sredini XVI st.: ističe da cijena za 1 star pšenice u Zadru iznosi 8 lira, a kad je žetva bogata samo 6 lira, i za 1 star ječma polovicu cijene za 1 star pšenice (4 ili 3 lire), ali da troškovi prijevoza i uskladištenja u Zadru iznose između 4 i 5 solda po staru, čemu vjerojatno valja dodati i plaćanje daće pri prodaji žita.²⁰¹ Troškovi pri izvozu žita u Veneciju još su veći i iznose oko 12 solda po staru (prijevoznina, uvozna carina), a prema opatu, na redoviti kalo otpada 15—20% žita.²⁰² Budući da se vino ne može čuvati, ističe opat, prodaje ga uz cijenu od 3 lire za 1 modij, na to mora platiti 1/15 u ime daće na vino, a još više ako ga prodaje u krčmi na malo.²⁰³

Navedeni podaci svjedoče da je Rogovski samostan od XIV do XVI st. vodio živu trgovinu sa Zadrom, drugim dalmatinskim gradovima i s Venecijom, pri čemu je dominantno značenje imala žitna trgovina. Razvijenu trgovinu žitom vodili su i samostanski kmetovi. God. 1404. Martin Nikolić iz Rogova prodaje Madaluci Petrovu, mommaru, i Jurju Dazbudić, ribaru, obojici iz Zadra, žita buduće žetve u iznosu od 22 dukata, odnosno 22 1/2 kvarte

¹⁹⁸ Usp. T. R a u k a r, Prilog poznavanju sistema prihoda dalmatinskih gradova u XIV stoljeću, *Historijski zbornik XXI—XXII*, 1968—69, 360.

¹⁹⁹ HAZ, Ducali e terminazioni II, fol. 51ro, 16. XI 1463.

²⁰⁰ HAZ, SSKD, br. 180, 5. IV 1511.

²⁰¹ Izvještaj, fol. 45^{ro-vo}.

²⁰² Na istom mjestu.

²⁰³ Isto.

(1 kvarta uz cijenu od 9 1/2 solda).²⁰⁴ Žitna trgovina s rogovskih posjeda imala je, prema tome, veliko značenje pri opskrbi Zadra koji je u čitavom srednjem vijeku oskudijevao žitom. Nakon Ciparskog rata Rogovski samostan gubi gotovo sve posjede na terrafermi, što je rezultiralo naglim smanjenjem proizvodnje žita, koje se od kraja XVI st. dobivalo samo na rijetkim površinama na otočnom dijelu rogovskog posjeda. Zbog toga od kraja XVI st. uglavnom zamire do tada intenzivna rogovsko-zadarska žitna trgovina.

S u m m a r y

ECONOMIC RELATIONS ON THE ESTATES OF THE MONASTERY OF ROGOVO IN THE FIFTEENTH AND THE SIXTEENTH CENTURIES

This treatise consists of the introduction and the eight chapters dealing with the economic relations on the estates of the monastery of Rogovo in the 15th and the 16th centuries. After the introduction where the survey of the literature about the monastery of Rogovo is given and where the author speaks about the economic problems during that period, the author starts describing the monastery of Rogovo.

In the first chapter the author brings out the historic development of the monastic estate until the Cyprian War (1570—73), in the second one he describes the kinds of the economic activities on the monastic estates (the production of salt, mills, cattle-breeding) concluding that the monastic economic base consisted of the landed property. The construction of the monastic estate and the bondsmen's units are described in the third chapter, and in the fourth one the author brings out the characteristics of the agricultural relations. The fifth chapter is devoted to the development of the bondsmen's relations on Zadar's territory and on the monastic estates. The author goes into details speaking about the bondman's duty on the proprietor's land (*zgon*). He also brings out the kinds of *zgon* talking about the way of its calculation in the 15th and the 16th centuries. In the sixth chapter the author talks about the changes in agricultural relations on Zadar's territory, especially about the development of property over the country-pastures and woods. In the seventh chapter the changes about the condition of the pastures on the estates of the monastery of Rogovo and the beginnings of the conflicts between the monastery and the labourers about the grubbed up land are described. In the last chapter the author analyses the organization of the monastic estate in that period and he establishes that in the 15th century the monastic incomes were regularly put out to laese.

At the end the author based on the poor informations intends to establish the range of the production on the monastic estates and he concludes that the Turkish conquests in the 16th century negatively influenced upon the amount of the production on the monastic estates.

²⁰⁴ HAZ, SZN, A. de Riuignano, B. III, F. IX/1, 8. VI 1404.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb